

Кар. 986-8

АППАЛАНЫ
БИЛАЛ

ЭКИ

СЮЙМЕКЛИК

УДК 74.001.01
УДК 74.001.02
УДК 74.001.03
УДК 74.001.04
УДК 74.001.05
УДК 74.001.06
УДК 74.001.07
УДК 74.001.08
УДК 74.001.09
УДК 74.001.10

ҖҖИ СТОЙМҖКЛИК

А П П А Л А Н Ы Б И Л А Л

Х А П А Р Л А

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВОНУ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЁЛҖЮ
ЧЕРКЕССК — 1968

ЮЧ АНА

ШОГЪАЙ ЗАВОДХА сют ташыгъан машина бла фермагъа джетгенинде, батаргъа джууукъ-лашхан кюн таякъла, туурада тауланы башларындан сылджыраб, ийнек саууучуланы челеклеринде ойнай эдиле. Малчыла бла, ийнек саууучула бла саламлашыб, Локъманны алайда кърмей, ол:

— Атам къайдады? — деб сорду.

— Кёб болмай ийнсклени сыртлыкъдан бери аудургъан эди, келе болур, — деди саууучуланы бири.

— Локъманны джанындан суйген бир аты барды, — деди ферманы тамадасы, — ма ёчешиб бар, аны бир иги отлаугъа элтиб, къатында олтуруб, отлата тура болур.

— Да кюндюз ингирге

дери тоймаймыды сора аны аты?—деб сорду Шогъай.

— Бусагъатда, кюн иссиде, малла иссилеб, атлагъа малчылагъа да кыйын кезюудю...

— Мен аллына бир барайым, — деб Шогъай сырт таба айланды.

Тогъуз айны шахарда туруб къайтхан джаш, таза тау хауаны солуй, тегерегине тансыкълаб къарай, сыртлыкъгъа чыкъды. Сыртлыкъны кюнбет джанында Локъман олтуруб, атын отлата тура эди. Ары айланыб олтургъаны себебли, атасы джашыны келгенин кёрмеди. Шогъай а Локъманны тюз аллында уллу акъ сын ташны эследи.

Бюгюннге дери да ол былайда бола тургъанды, сын ташны да талай кере кёргенди. Къалай да болсун, Локъман аны къатында мал кютерге ёч болгъанын эртде огъунакъ сезген эди. Былайда атасына тюбел: «Бу кимни къабырыды?» — деб да талай кере соргъанды. Ол а билмейме деб, сёзню башха джанына буруучан эди. «Энтда сын ташны къатында олтуруб турады, меннге айтмагъанлыкъгъа, бу бир багъалы адамны къабырыды» деб кёлүне келди.

— Атам, не этесе былайда? — деди Шогъай, аны къатына джууукъ келиб. Локъман

илгенерек да болуб, башын кѣлтюрдю, алай а, джаш умут этгенча, ёрге туруб ийпакъламады. Шогъай атасыны алай этгенин ушатмаса да, аны чал ура тебреген къалын къашларыны тюбюнде мыдах кѣзлерин кѣргенинде, не эсе да бир къайгысы болгъанын таныб, къатына олтуруб, бойнундан къучакълай:

— Нек мыдахса былай, атам? — деб сорду.

Локъман эс джыйыб, джашын кѣкюрегине къысды, сора бир къолу бла аны бал бетли чачын сылай, ауур ахсынды. Ол сын ташдан кѣзлерин алмагъанлай:

— Къачан келдинг, окъууунг бла къалай болдунг? — деб сорду.

— Тюнене келгенме. Анам иймей тургъанлай, сеннге тансыкъ болуб, чыдамай келе турама, окъууну бошадым, ма, — деб хурджунундан чыгъарыб, зоотехниклик дипломун атасыны къолуна берди.

Атасы бла джашы талай заманны бир-бирин тансыкълаб, окъууну, ишни юсюнден да сѣлешгенден сора:

— Бу кимни къабырыды? — деб сорду Шогъай.

Локъман джашыны бетине къараб бираз турду. Сора къабыргъа кѣзюн чыракъ ийиб, сагъышха кирди. Шогъай атасын бу болумда

бююннге дери чыртда кѳрмегени себебли, не айтыргъа да билмей эди, алай болса да аны хапарын айтыб кѳймакълыкъ Локъманнга кѳыйын тийгенин сизди, ол себебден атасы кеси айтыб тебрегинчи, кѳымсыз олтуруб сакълай эди.

— Аны хапарын сеннге айтыргъа талай джолда ауузуму ачханма, алай а ананг да, мен да талай джылны мындан алгъа аны санга айтмазгъа деб бегитгенибиз себебли, бююннге дери айталмагъанма... — деб Локъман хапарын башлады. Аны кѳыйналыб сѳлешгенинден ауазы тюрлениб, былай къатында олтурмаса, Шогъай атасыны ауазыды деб танырыкъ тюл эди.

— Бир-бир адамла джашауну оюннга санайдыла, алай а адамны джашауунда тик да, джар да, суу да тюбейди. Гитче заманынга сабийле меннге «Акъбашны джашыса» деб кѳозуйдула деб, мыдах болуб келиучюнг эсингдемиди? Ол сагъатда сен былай джашлай чачынг нек агъаргъанды деб сора билмей эдинг. Мен да айтыргъа тыйыншы кѳрмей эдим. Эх, Шогъай, менича кѳблени чачлары агъартхан, бир бирлени уа ёмюрлюкге сакъат этген затла да бола тургъандыла.

Сен къанлы урушну кѳрмегенсе. Огъай, кѳр-

мегенсе дерге джарамаз, эскералмайса десек боллукъду. Кёрмегенинг да, эшитмегенинг да ол болсун, джашым. Къзауат кёб баланы атасыз, кёб ананы баласыз кьойгъанды. Ол салгъан джарала энтда сау болуб бошамагъандыла, болуб да бошарыкъ болмазла. Бу ол затха шагъатлыкъ этиб тургъан минг-минг къабырланы бириди. Алай болса да хапарымы аллындан башлайым: Къобан ёзенде Къая-Джаны деген элчикде ташкёмюр къазгъан ишчиле джашай эдиле. Кёмюр ёзек джангы табылгъаны себебли, алайда къуру 25 юй ишленген эди. Алада оруслула, къарачайлыла, абазалыла, черкеслиле джашай эдиле. 1942-чи джылны джазында тоб таууцланы ачы эшитилгенлери къзауатны былайгъа джууукълашыб келгенин билдирдиле. Ол сагъатда элде эркиши болуб эки къарт бла, отуздан джылы атлагъан Къаншаубий деб бир адам къалгъан эдиле. Мени урушха барыргъа кьоюгъуз деб тилеб, саулугъу болмагъаны себебли военкоматда унамагъанларында, врачлагъа аманны кьуюб айлана эди. Бир кюн эртден-бла къаллайла эсе да бир юйге тоб келиб тийди да, гитче юйчюкню букъусун кёкге чыгъарды да кьойду. Адамла джетгенлеринде, джылы толмагъан джашчыкъ юйден 25 метр

чакълы бирде ойсураб тура эди. Юйге тоб, окъ тийген сагъатда джашчыкъ арбазда болгъанды, анасы Валя уа атылгъан юйде болуб, ёлгени ачыкъланды. Аны бу элде джууугъу. тенги болмагъаны себебли, ол киши джашчыкъны кьойнуна кысыб, юйюне алыб келеди. Юй бийчеси Сагъидат бла оноулашыб, аны кеслерине аладыла. Алай бла атасы къазауатда ёлген, анасы да джашлай бу халда дуниядан ажымлы кетген джашчыкъ бу адамланы кьолуна тюшдю. Аны экинчи кюпюнде буйрукъ болуб, шахта джабылды. Ингир ала уа элчикни адамлары фашист солдатладан къачыб, чегетге сингдиле. Къаншаубий амалсыз керекли затладан бир кесегин тулукъгъа джыйыб, сыртына кёлтюрюб, тиширыу да джашчыкъны кьойнуна кысыб, чегетни теренине киргенлеринден сора, джууукъ-тепг аслам болгъан Улан деген элге барыргъа таукел болдула. «Не болсакъ да ала бла бирге болурбуз» — деди Сагъидат. Джоллада джау аскерле кёб джюрюгенлери себебли, сыртла, кьолла бла бугъа-бугъа чегетни джырыб ёрге айландыла. Танг аласында чегет бошалыб, уллу сыртны юсюне чыкъдыла. Кюндюз фашист самолёт эслемесин деб гебенни тюбюне кириб олтурдула. Арыгъан адамла бир джукъ къа-

быб, бир кесек тынчайгынчы, кюнорта болду. Ала былайда ингир алагъа дери турсала да, не адам, не самолёт кѳрмедиле.

— Былай олтуруб тургъандан хайыр джокъду, сабий къарыусузду, -- деб Сагъидат джашчыкъны башын сылады.— Бир маджал зат табыб къабдырмасакъ инджилликди.

— Да къалай этейик? — деб Къаншаубий сагъышлы болду.

— Этиб къалай этерикбиз, олтуруб турмайыкъ да барайыкъ, кеч этсек, бу сыртланы, ёзенлени тауусуб эртденблагъа да джеталмай къаллыкъбыз, — деб сынгсый тебреген джашчыкыгъа Сагъидат эмчегин салды. Джашчыкыны аны эмиб булджугъанына бир кесекни къараб турду да:

— Кел, кеч этдик, — деб Къаншаубий джукъ да айтхынчы ёрге турду.

Была гебенден арлакъ джаллагъанлай, къайдан эсе да бир джанындан джауну самолёту шыб деб чыкъды. Ол алай чыкыгъаны бла Сагъидатны, джашчыкыны кѳкюрегине кысыб, джерге къабланнганы тенг болду. Олсагъатдан Къаншаубий да джерге бауурун басды, алай а самолётдагъыла быланы эслеген эдиле. Ала пулемѳтдан къуялгъанларын къууб, дженгил огъуна ташайдыла. Тѳгерек бия-

гъышлай шыкъыртсыз болду. Кёзню кысыб ачхан чакълы бирге саулай юсюне тер ургъан Къаншаубий башын ёрге кёлтюрюб Сагъидатха къарады. Аны акъ лаудан джаулулгъу кызыл ала къан болуб тургъанын кёрдю. Аны санлары джызылдаб, джаны тамагына тыгъылыб, тобукълары кыйылдыла. Ол кючден-бутдан аллына атлаб, Сагъидатны къатында тобукъланды да, акъырын эки имбашындан тутуб, кырдышха джатдырды. Сагъидатны жансыз санлары бир-бирлерин тутмай башладыла. Кёкюрегине кьулагъын салды. Джюреги тохтагъанын сезгенинде уа. джыламукъдан толуб джукъ кёрмеген кёзлерин сюртюб, джашчыкъ таба къарагъанында, аны да бети къан джугъу болуб, кёзлери да кысылыб тура эди. «Сагъидат кёкюреги бла джабыб да сени сау къалдыралмадымы», — деб, бетин джуууб баргъан джыламукъланы да къабдал дженги бла сюрте, аны кьойнуна алды. Джашчыкъ кёзлерин ачханында, Къаншаубий, Сагъидатны да унутуб, джашчыкъны къан джугъу бетин кьолджаулулгъу бла сюртю. Джугъунда джара кёрмегенинде, къан Сагъидатны жараларындан агъыб, джашчыкъны бетин джуугъанын ангылады. Сагъидатны къаны джашчыкъда къалгъаны, ол Са-

гъидатны бир кесеги болганы, аны джюрегинде бусагъатха дери джукълаб тургъан джан тамырын уятды. Бу зат джашчыкъгъа кесини туугъан сабийинден эсе да бек суйюб къаратды. Ол аны да къойнуна кысыб, мындан беш такъыйкъаны алгъын биргесине келген, бусагъатда уа къан джугъу болуб тургъан, джанындан эсе бек суйген Сагъидатына къараб, иги кесек заманны турду. Джашчыкъ джюреги бла сезген болур эди, дженгил-дженгил кёкге къараб, энтда бир пелах болады деб къоркъгъанча, бетин Къаншаубийни кёкюрегине басыб, тышындан джыларгъа да къоркъуб, саулай санчыкълары бирден кымылдай, джуммай-джуммай джыламукъла теге эди. Къаншаубий къабдалын тешиб, Сагъидатны юсюне джабды. Сора джашчыкъны да къойнуна кысыб, несин да билмей, сол джанында узакъ болмай орналгъан элге айланды.

Ашхам бола, элге джетиб, къыйырда бир юйню эшигин къакъды. Бир кесекден: «Кимсе?» — деб сорду тиширы ауаз.

— Джолоучума, бир суу ичиригиз, — деди ол, ачмай къояды деб къоркъуб. Бир джаш тиширы эшикни ачыб, стакан бла бир сууну узатды. Къойнунда гитче сабийчикни кёлтюрюб тургъан адамны кёргенинде, келигиз деб,

бир джанына туруб, юйге чакъырды. Къаншаубий босагъадан атлагъанлай. къыз эшикге къылыч салды. Юйде гитче лампачыкъ джана, терезелеге да къара джабыула ийилию тура эдиле.

Кимсиз, къайдан келесиз? — деб сорду ол.

— Къой, эгечим, бизни сорлугъунг джокъду. Бу сабийге бир кесек сют, не да татлы чай ичирир мадар джокъмуду?

Тиширыу джашчыкъны аны къолундан алды да, олтур деб, шиндикни кёргюздю. Кеси уа печни къатына сюелиб, сабийге не затчыкъны эсе да къабдырыргъа кюрешди. Не келсин, джашчыкъ сынгсыб, гитче къолчуклары бла аны кёкюрегин къармагъан болмаса, джукъ къабаргъа унамады. Болмагъанында, ол тиширыу кеси да олтуруб, бир джанына бурулуб, джашчыкъгъа эмчек салды. Джашчыкъгъа эмчек салгъанын кёргенинде, тиширыуну гитче сабийи болгъанын ангылаб, Къаншаубий тегерегине къарагъанында, гитче орундукъда сабийчик джукълаб тура эди.

Джашчыкъ ышангылы адамны къолуна тюшгенине ишексиз болуб, ол кысхача халпарын айтыб:

— Сиз былай туругъуз, мен дженгил огъу-

накъ барыб аны бастырыб келейим, — деб ёрге кьобду.

— Элни ичи немчаладан толуду, бек сакъ болугъуз, — деб аны ашырыб, эшикге кылыч салды.

...Ызына кьайтханында, кече ортасы болгъан эди. Бети ариу джууулгъан джашчыкъ орунда джукълай эди. Сылыт болуб келген Къаншаубий, от джагъада шиндикге чёгюб ахсынды да:

— Мен кесими хапарымы айтхан болмаса, сенден хапар сормагъанма, — деди. — Киминг барды сенден сора?

— Джети ай болгъан кыызчыкъ барды, кёмеден ауруб турады. Атасы аскердеди, — деб хапарын айта, ол Къаншаубийни аллына ушхууур салды.

Къаншаубий бек ач эди, алай болгъанлыкъгъа тамагъындан джукъ энмейди. Къатында челекден кружканы толтуруб, суу ичиб:

— Джукъ бармайды, сау бол, — деди. Сора элде немчаладан хапар сорду.

— Аланы этгенлерин а сормагъыз, эрлери коммунистле болгъаны ючюн беш тиширыуну тутхандыла. Алагъа не адам нймейдиле, не да ашарыкъ алмайдыла. Тюнене эсирген офицерле орамгъа кьююлуб, тиширыулары

сюргенлерин, бетсизлик этгенлерин айтыб айталмайдыла. Мал, къанатлы кѳргенлерин а соруусуз кеседиле. Хар юйге гаккы, джау налог салгъандыла. Джашы партизандады деб эшитгендиле да бир къарт къатыннга:

«Эки кюнден джашынгы былайгъа табмасаңг, ѳлтюрлюкбюз» — дегендиле. Къайдам, къайсы бир итликлерин айтхын. Эки кюннге аллай бир къыйынлыкъ джетдирген джаныуарла, бир кесек турсала, сени джауунг да бизлей болсун.

— Бу элни адамларындан алагъа бир тил этген адам болур ансы, партизанны, коммунисти да ала къайдан биллик эдиле.

— Аланы этеклерин джалаб айланган джангыз Мурат афендиди, андан башха адам джокъду...

— Мен танг атхынчы чегетге сингерге керекме, — деди бир кесекден Къаншаубий. — Шахарны огъары джанында партизан отряд къурала турады. Не этиб да кесими аскерге алдыралырма деб тура эдим ансы, талай кюнню мындан алда ары кетерик эдим. Энди уа анда... — Бу кѳзюуде «мен а» дегенча, орунда джашчыкъ къымылдады. Ол тиширыу ѳрге туруб, орундукъну сеткасын бир кесек лююлдетди. Джашчыкъ биягъынлай къалкъы-

ды. «Бу джашчыкыгъа къалай этсин адам?» — деб Къаншаубий терен ахсынды. Тиширыу да бу киши кетсе, сабийчикни айыбы аны бойнунда къаллыгъын кёзюне кёргюздю. Кеси тамбла не боллугъун да билмей, джанын къолуна алыб айланган заманда сабийни къалай асырарыгына, мурдарладан къалай къутхарлыгына сагъыш этди. Сора башын ёрге кёлтюрюб: «Ёлсек, бирге ёлюрбюз» дегенча, таукел сёлешди.

— Аны айыбын бойнума алама. Къызчыкъдан башха кёрмей къарарма. Сен энди джашчыкыгъа чырта къайгы этме.

— Бек сау бол, сабийни анасы джангыдан сау болуб къобханча болдум, — деб, Къаншаубий ёрге туруб, бюсюреу этди.

— Да иги джолгъа, — деб ол тиширыу акъ хота джаулугъуна гырджын бла бышлакъ чырмаб берди.

— Биз къыйын кюнледе танышдыкъ. Джаным сау болса, бу итле джерибизден къорагъан кюнде мен былайда болмай къалмам. Сени бу адамлыгъынгы уа ёмюрде да унутмам, — деб, тиширыуну къолун тутуб, Къаншаубий юйден чыкъды....

Локъман юллесине джангыдан тютюн къуюб къабындырды. Джашыны кёзлеринден бир

джукъ таныргъа излеб, иги кесекни аны бетине къараб туруб, дагъыда башлады.

— Ол эки кюнден сора партизан отрядха къошулду. Анда талай айны башха партизанла къатыш фашистле бла къаты уруш бардырды. Артда отряд кесибизни аскерге къошулуб, къазауатны арт кюнюне дери ол тизгинде болду.

...1945-чи джыл аскерден къайтды. Элине барыб, джууукъну, тенгни кёрюру орнуна салыб Уркъуатны юйюне келди. Ол арбазда чыбыкъланы джонуб ойнай тургъан джашчыкъны кёргенлей огъуна таныды. Джашчыкъ да солдат кийимлери болгъан адамгъа сынаб къарады.

Олсагъатда партизанла бла аскерде болгъан кёзююнде джашчыкъны не эте тургъанына этген къайгъылары шаркъ деб эсине тюшдюле. Къалайда болса да, не эте турса да, аны къой, юсюне окъ джауа тургъан сагъатда да, башыны къайгъысын этер орнуна, мен ёлсем сабийни арты къалай болур деб анга сагъыш эте эди. Къазауат тохтаб ызына къайтса, хайт деб уллучукъ болгъан джашчыкъны кёрюрю эсине тюшсе, кючюне кюч къошулуб, ол насыблы кюнню дженгил болдурур ючюн, кесин ёхтем джюрюте эди. Бусагъат да уа ол

джашчыкъ бир кесекни бетине къарады да, дагъыда кесини ишин башлады. Бу сюелиб тургъан аны сагъышын этиб кѣб кечелени джукъусуз ашыргъан адам болгъанын джашчыкъ къайдан билсин?

Къаншаубий джашчыкъны къатына барыб, тобукъланыб, гырджын кесиучю дуббукъ бычакъны тутуб тургъан гитче къолчугъуна сынаб къарады.

Джашчыкъ да «не керекди» дегенча, аны бетине къатды. Ол кѣзюуде кѣзлерине да джыламукъ уруб, джашчыкъны къойнуна къысыб ба этди, алай а джашчыкъ кишини бетине къолчукъларын тиреб, къынгыр къарады.

— Мен сени атангма, таныймыса? — деди Къаншаубий.

«Анасы» атанг аскердеди дей болур эди, ол сѣзню эшитгенлей, джашчыкъ кеси кишини бойнундан къучакълары. Ол аны кѣкюрегине къысыб, бетчигине бетин салыб, бир кесек турду да, сора башчыгъын артына этиб, тансыкъ алалсам дегенча, кѣзюне къарады. Джашчыкъ а аны кѣргенинде орденлерин, медалларын эслеб:

— Быланы къайдан алгъанса? — деб сора, къызыл джудузлу орденин къолчугъу бла тутду.

Бу соруу аны урушну кюнлерини бирине элти.

— Сени иги джашчыгъынг барды деб бергендиле, — деб джашчыкъны джаягъындан ба этди.

Бу кезюуде юй кзуллуку бла кюреше тура болур эди, дженглери да ёрге этилиб, Уркуют арбазгъа чыкъды. «Мени эрим да сау болса, былай аскер кийимлери, кёкюрегинде да орденлери бла келлик болур эди» деб, эсине келди. Аны джашчыкъ алгъа эслеп: «Анния, агтя келгенди!» — деб кычырды. Къаншаубий ары бурулуб, не айтыргъа билмей босагъаны юсюнде сюелиб тургъан огъурлу ананы кёрдю. Джашчыкъны джерге салыб, кесин тыялмай, кёзлеринде джыламукулары ойнай, тансыкълаб, эгечича кучакълады. Джашчыкъны да кюлундан тутуб, экиси да юйге кирдиле. Джашчыкъ алагъа сёз айтыргъа да кюймай: «Аття, мени къайыгъымы алгъаны ючюн Азретге урушурса да, Тохтарныкыча машина алырса да?» — деб, тенглерини атларын да дженгил-дженгил сагъына, эсинден кетмей кыйналыб тургъан затланы айта эди. Къаншаубий да аны тобугъуна олтуртуб: «Хо, этерме, хо, алырма», — дей эди. Алай а сабий не айтсанг да сабийди. Бир ке-

секден ойнаргъа кетди. Ала кеслери къалгъанларында, Къаншаубий:

— Не эте джашайсыз, къалай кечиниб турдугъуз?— деб хапар сорду.

— Да бусагъатда хатабыз джокъду. Ол сен келген сагъатда кѣмеден ауруй тургъан къызчыкъ эки кюнден ѳлген эди, — деб, Уркъуят кѣзлерине узалды. Бу кѣзюуде Къаншаубий аны къундуз къанатча къара чачында акъ тюкленени эследи. «Эх, къазауат, къазауат не кюнлени джетдирди, къууанчлы джашар кѣзюуюнде муну да мугур этиб, чачын агъартды» деб, Къаншаубий ол сагъышда тургъанлай, Уркъуят эрлей кесин эскериб: «Немчала кетиб, кѣб да турмагъанлай аны да къазауатда джигитлик кѣргюзюб ѳлдю деб къагъыты келди. Энди ма джашчыкъ бла мен къалыб турабыз», — деб, энишге къарады.

— Къыйналма, бусагъатда джюреги джаралы болмагъан адам табмакълыкъ къыйынды, — деди Къаншаубий. — Не этериксе, эл бла келген къыйынлыкъ къыйынлыкъ болмаз дейдиле.

Ол бир кесекге сѣзюн бѣлюб, эркинлик да тилемей, папирос къабындырды да:

— Кесинги къайгъынг азча, мен да ол сабийни келтириб къыйнадым...

— Алай деген неди, — деди, алыб кетергеми тебрегенди деген кьоркьуу джюрегине келиб, — ол болмаса джангыз кесим юйню тёрт кьабыргъасына кьараб кьалай турлугьуму кёюме кёргюзюрге да кьоркьама.

— Бу кимникиди деб чурум излемей кьойдуламы?

— Аны этерик эдиле, алай а кьызчыкь ёлгенлей, хоншубуз кьарт Муратны чакьырыб, экибиз да аны кишиге кёргюзмей элтиб бастырдыкь... — Ол кьуюлуб тебреген джыламукьларын сюртдю. — Аны басдырыб кьайтханлай, джашчыкьгъа кьызчыкьны джангы кийимчиклерин кийдирдим. Дунияны башы кьайгьылы сагъатда аны киши да сезмедиди.

Экиси да хапарларын айта, иги кесекни турдула. Сора ашаб, ичиб бошагъандан сора Къаншаубий:

— Мен энди кете барайым, — деб ёрге турду. Элибиз, джууукь, тенг не эте тургъанларындан хапарым джокьду.

Уркьуят да аны ашыра арбазгъа чыкьды.

— Джашчыкь не болду экен, кёре кетер эдим, — деб Къаншаубий тегерегине кьарады.

— Ызынгдан джыларыкь болурму...

— Ол айтханынг да барды. Мен дженгил-дженгил келиб, хапарыгъызны биле турурма.

Сау къал, — деб, аны къолун тутуб, былайда несин эсе да бир багъалы затын къоюб баргъанча, ызына ангарыла, арбаздан чыгъыб, джолну энишге айланганлай: «Аття, къайры бараса? — деген сабий таууш къулагъына келди. Бурулуб къарагъанында, джашчыкъ ызындан чабыб келе эди. Ол тохтаб, джашчыкъны къойнуна алды. Аны тауушун эшитген болур эди, анасы да алай этсенг а дегенча, орамгъа чыкъды. Къаншаубий бусатдан келликме деб, дунияны ариуун айтыб, джашчыкъны да Уркъуятны къойнуна бериб кетди. Джашчыкъ да: «Дженгил кел!» — деб аны ызындан къолчугъун силке къалды.

Къаншаубий элде талай кюнню турду, алай а джашчыкъ кезюне кёрюнюб чыдайлмагъанында, мычымай ызына къайтыб келди.

— Мен джашчыкъ бла сенсиз джашаяллыкъ тюл кёреме, — деб, кесине сейирсингенча айтды.

Арадан ай да кетгинчи, аланы бирге джашагъанлары хоншугъа-тийреге хапар болду, алай а аланы бир юй болгъанларын ушатмагъан адам джокъ эди.

— Сора бу къабыр кёкюреги бла ол сабийчикни ёлюмден сакълагъан ананымы къабырыды? — деб сорду Шогъай атасына.

Локъман джашыны бетине къараб бир аз да турду да:

— Тюз ангылагъанса, — деди. — Кесиники да болмай башха ананы, башха ананыкъы болуб да къалмай, башха миллетни сабийин ёлтюрмей кеси ёлген ананы, огъурлу ананы къабырыды.

— Ол джашчыкъ бусагъатда къайдады, къаллай адам болгъанды? — деб сорду дагъыда Шогъай.

— Эх, Шогъай, сен алкъын джукъ ангыламай тура кёреме. Къаншаубий деб атымы тюрлендириб айтханма, — деди Локъман къабыргъа къараб. Аны сакъалын джуууб баргъан джыламукълары ташайыргъа бир кесеги къалгъан кюнню джарыгъында кызылдым бет алыб джылтырай эдиле. Бу сени экинчи анангы къабырыды, — деб кёзлерин дженги бла сюрте, Шогъайгъа къарады.

Шогъай Локъманны ахыр сёзлеринден сора не айтыргъа билмей, армау болуб, иги кесек заманны турду да, сора аллына атлаб къабырны юсюне къабланыб, аны джашил кырдыгына бауурланыб, кеси кесин эслегенли биринчи кере джылады...

ТОТ ГЕРОХ

СТОЛ ЮСЮНДЕ ТУР-
гъан, сампалы да сынган
тот героxxа кёзюмю чы-
ракъ ийиб, сагъышха ке-
тиб турама. Аны буса-
гъатда: «Чырпыланы ич-
инде ойнай барыб табхан-
ма», — деб хоншубузну
тёрт джылда джашчы-
гъы Астакку алыб кир-
ген эди. Герохну стол-
гъа салгъан сагъатда тот-
лары стол джабыуну юс-
юне акъгъандыла. Да
узакъ джылланы ичинде
джауум, къар тюбюнде
атылыб тургъан темир ке-
сек тот болады, анга неге
сейирсинесе дерге болур-
суз. Тюздю, темир тот
болады. Муну да буса-
гъатда темир кесекден
онглулугъу джокъду. Мен
ол тот къалай болду деб
аны сагъышын этмейме.
Мени сагъышлы этген ге-
рохну джангы заманыды...

Тот герох... Ол бусагъатда тотду. Аны юсюне къараб, тотлугъун кёре турсам да, ол кёз аллымда джангы, джау сюртюлюб тургъанча джылтырайды. Мен аллай кёзююнде ол кимни кьолунда болгъанын билирге излейме. Не келсин, аны билирге амал джокъду. Этген ишлерине уялгъанча, джыйырма джылдан артыкъ заманны чапракъланы, зыгъырны тюбюнде терен атылыб тургъан тот герохну кимники болгъанын къалай билликсе? Алай болса да акъыл тенгизни элек бла сюзгенча сюзюб, бир джууаб табар умутда, былайлада къазауат баргъан джылланы эсиме тюшюреме.

Тюзю, мен ол заманны юсюнден сёлеширге, джазаргъа суймейме. Алай а кыйын кюнлени унутхан адам бу сейирлик джашауну терен ангылаяллыкъ тюлдю дейдиле. Даулашмайма, ол алайды. Алай болса да дуняда тынчлыкъ бегир ючюн кеси къарыуумдан келген затчыкъ эталсам деб аны кыйгысын этген болмаса, уруш кюнлени эсиме тюшюрюрге излемейме. Эсинге тюшюрсенг, аны бла да къалмай, кёрген кыйынлыкъларынг кёз аллынгдан озуб тебрейдиле. Аллай кёзюуде уа, бусагъатда дуняда бир кыйгы эшитгенлей, чанча тургъан джюрегинги эски джаралары ашланыб тебрейдиле. Бусагъатда джюрегими

бек кыйналгъанына да къарамай, былайда, ма Астакку тот герохну табхан джердс, 1943 джылны джазында болгъан затланы бирем-бирем кёз аллыма келтирирге кюрешеме...

Юйюбюзде, орамда эки адам бир бири бла сёлешсе да «къазауат», «бизни аскер» деген сёзле, сора бир тюрлю шахарланы атлары айтылгъанын аслам эшите эдим. Бизни аття къайдады деб сорсам, аскердеди деучен эдиле. Бир джолда, мен кёрмеген кийимлери бла атамы карты келди. Ол кийимлени джаратыб меннге да этигиз дегенимде, уллу болсанг кьерсе деген эдиле, алай а сабий оюнлагъа кызыб айланган болмаса, ол сёзлени магъаналарын ангылаялмай эдим. Билирге да излемеучен эдим. Алай а узаймай, мен магъаналарын билгинчинге, джазыу манга ол затланы кёргюздю.

Бир кюн эртденбла орундукъчугъуму юсюне ёрге туруб терезеден тышына къарагъанымда, терек бачханы ичинде мени атамча кийинген, къарт атамы шкогуна ушагъан бир затланы такъгъан кёб адамла айлана эдиле.

— Была кимледиле? — деб сордум анама. «Аскерди», — деб ол кысха джууаб этди. Мен аскерни не зат болгъанын чёрюрге ашыгъыб, чарыкъчыкъларымы да киймей, эшикге

чыгъаргъа тебрeдим, алай а анам къолумдан тутуб кесине къысды да:

— Бюгюн орамгъа чыкъма, — деди. — Сен иги джашчыкъса, анангы айтханын этериксе да?

Мен асыры ыразы болмасам да, анамы мыдахлыгъына къараб башымы къымылдатдым. Эшикге чыкъмасам да терек бачханы ичинде кёб чунгурчукъланы къозгъагъанларына, къарачай арбагъа ушагъан бир затланы ары-бери тартыб айланганларына къараб турдум. Кече биз арбазда джер юйде къалдыкъ. Эртденбла ол тюнене терек бачхада адамланы бирин да кёрмедим, алай а къая оюулгъанча тауушла келе тебрегенлеринде, орамда адам джюрюген тохтады. Сабий болсам да, адамланы бет тюрсюнлеринден, аланы ауузларындан сёз чыкъмай, мыдах тюрсюнге киргенлеринден элде бир тюрлениу болгъанын мен да таныдым. Анам бла бирге кече къалгъан хоншубуз Хаулат, ненча сорсанг да тюз джууаб бермей эдиле. Ала айтмагъанлыкъгъа экинчи кюн элге къыйынлыкъ салгъан затны кесим кёзюм бла кёрдюм.

Кюнортаны аллы бла туурабызда къулакъланы ичинден мотоциклдеде бир кёб адам чыкъдыла. Биз арбазда олтуруб тура эдик. Ол са-

гъатдан анам мѣни кѣлтюрюб джер юйге тюш-
дю. Керти кесек замандан элни ичи мотоцикл
тауушладан толду. Бизни арбазыбызда аякъ
тауушланы эшитгеникде, алайсыз да къалты-
раб тургъан анам гитче шиндикчикге олтуруб
джюрегинден тутду. Мен а не айтыргъа да
билмей, аны къатына къысылдым. Тюз ма ол
сагъатчыкъда джер юйню эшиги ачылыб, биз
адам кѣргюнчю, автоматны ауузу юсюбюзге
айланды. Аны ызындан: «Чыгъыгъыз!» — де-
ген эркиши тауушну эшитдим. Анам акъырын
ѳрге туруб, мени да къолумдан тутуб чыкъ-
ды. Къолунда автоматы бла кирген бир огъур-
суз адамны къатында дагъыда акъ чынлары
болгъан сюеле эди. Аланы кийимлерини тюр-
люлюклеринден, къынгыр къарагъанларындан
немчала деген была болурла деб кѣлюме
келди.

Автоматы болгъан адам анамы бир джаны-
на тюртюб, джер юйге ийилиб къарады да
сора:

— Юйюнгю эшигин ач, — деб буюрду.

Биз алларында ала да бизни ызыбызда:
юйге кирдиле. Ала не шкаф ичи, не орундукъ
тюбю къоймай къарадыла. Ол акъ чынлары
болгъан столну къатында шиндикге олтурду
да мен ангыламагъан тилде нѳгерине бир

затла айтды. Ол да эшик артында, мени да башымдан сылаб сюелиб тургъан анама орус тилде:

— Ашарыкъ бер! — деб хыны буюрду. Анам костряль бла сютбашы да, гырджын да салды. Қъашыкъла, табакъла бергинчи экиси да кострялну башы бла кёзюу ичиб, ичиндегин дженгиллетдиле. Сора ол акъ чынлы босагъада чёгелеб, алагъа къынгыр къараб тургъан киштигими нёгерине кёргюздю да, къолунда сютбашысы, тюгел бошалмагъан кострялну киштикге джиберди. Кострюль киштикни да бир джанына чартлата, сютбашысы да тёгюле, тёнгереб юден чыгъыб кетди. Джанымча суйген къолан киштигими ургъанлары меннге бек ауур тийсе да, джукъ айтыргъа базмадым. Ала уа, бир алапат зат этгенча, къарынларындан тутуб кюле эдиле.

Чакъырылмагъан къонакъла кетерге ёрге турдула. Акъ чынлыны кёзюу къабыргъада картла тизилген рамкагъа илинди. Анда, башха картланы ичинде, мени атамы солдат кийимлери бла тюшген сураты бар эди. Ол атамы суратына бармагъын тиреб, анама хыны къараб:

— Бу кимди? — деб сорду.

— Муну атасыды, — деди анам, мени башымдан сылаб.

— Къайдады да?

— Билмейме, — деб джууаб берди анам.

Сора немча солдат мени къатыма джууукъ келди да, кесин ышартыб орусча чалдыра, бир затланы айтды. Солдатны не айтханын ангыламай, анама къарадым. Ол да эс ташлаб тургъаны бла: «Сен да уллу болсанг, атангча солдат болуб, бизни бла урушурукъмуса?» дейди, — деб, аны сёзюню магъанасын билдирди. Мен фашистлеге къарадым да «хо» деб башымы къымылдатдым. Мен алай этгеним бла онг джаягъыма къамчи таууш этиб къол тийгени тенг болду. Чартлаб барыб юйню къабыргъасына тийгеним бла бирге эс ташладым. Бир заманда эс джыйыб къарагъанымда, анам мени къойнуна алыб джыламышырай тура эди. Ол къан джугъу къол джаурукъ бла сол къулагъым бла башымы кёзю сюрте эди. Юйде анам бла кесимден башха киши кёрмегенимде, къаны тохтамай акъгъан сол къулагъымы, отча къызгъан онг джаягъымы, тешилген башымы унутуб къууандым. Фашистле бла биринчи кере ма бу халда «танышдым».

Мени орамгъа чыгъармагъанлары себебли,

немчаланы элге джетдирген кыйынлыклары саулай да айталлык тюлме, алай болса да хоншуланы бирине барыб кыйтса, анамы кезлери джыламук джугу болуб келиучен эди. Андан сора тегерегибизде юйледе тишируланы кирген, киргени: «Бюгюн Ахматны тутхандыла». «Алий бла Паризатны тюнене кече елтюргендиле», — дагыда аллай хапарланы анамы кюлагына айтханларын а эшитеме, асыры гитчеге санабмы сан этмей эдиле, огъесе джюреги кыйналыр дебми айтмай эдиле, не да болсун меннге толу хапар бермей эдиле. Ол себебден мен журу кесим кезюм бла кералган бир-эки затны хапарларын айтдым.

Бир кюн кюнорта заманда, эки тишируу бетлеринден канлары качыб, чабханлай келиб, бизни юйге кирдиле. Ол эки джаш тиширууну кимле болганларын тюзетиб айталлык тюлме.

Аланы караб кергенлей, анам сескекли болуб:

— Не болганды? — деб сорду.

— Бизге болганны чырта сорма, — деди тишируулары бири кыйнундан кызыл косинкасын чыгарды да, экибиз да бирге келе турганлайыбызга, бир джаңыбыздан немча

самолёт чыкъды. Ол бизни эслеб, къачхынчыладыла деб атар деген къоркъуу бла бугьунургъа не да джерге джатаргъа къоркъуб, аны кёрмегенча этиб барабыз. Ол сагъатдан огъуна башыбызда пулемётну чыкъырдагъан тауушу эшитилди, окъла сызгъырыб тёрт джаныбыздан оздула. Экибиз да болур болду деб, джерге джыгъылдыкъ. Самолёт башыбыздан бир эки айланды да, ёлдюле деген болур эди, Минги-Тауну башы бла учуб кетди. Джангурча юсюбюзге джаугъан окъланы бири да бизге тиймей къутулгъаныбызгъа къууаныб, чабханыбызны бузмай, бери айландыкъ. Сол джаныбызда къулакъдан саутлары, сабалары бла юч атлы чыкъдыла. Ала уа къарачай джашла кёре эдим. «Самолёт кимге атды?»—деб сорду аланы бири. Мен болумну айтханымда бирлери ышаргъан да этиб:

— Сени башында къызыл джаулугъунгу кёрюб, байракъ болур деб атхандыла, — деди. — Къызыл джаулукъ болмаса да атарыкъ эдиле, — деди экинчи джаш. — Адамгъа атхан, адамны ёлтюрген алагъа оюнду.

Юч джаш да биягъы къулакъгъа ташайдыла, мен ол сагъатдан косинкамы тешиб, къойнума салдым. Ол къоркъгъаныбыз бла джан солуу этиб къачыб келебиз...

Ачы таууш этиб ачылгъан эшик аны сѣзюн бѣлдю. Биз ол тауушну эшитгенибиз бла бирча къолунда да гѣроху бла кызыу атлаб юйте бир адам кирди. Асыры къоркъгъандан ѳрге туругъа къарыуу джетген адам болмай, хар кимни бетлери учхунча агъарыб, олтургъан джерлеринден кымылдамай къалдыла. Юслерине айландырыб аны тиширыулагъа кычыргъан тауушу бюгюн да къулагъымдан кетмейди. Ол сагъатда мен билмей эдим аны къолундагъы не зат болгъанын, алай а терезеден кирген кюн таякълада джим-джим джылтырагъаны эсимдеди. Аны сыбызгъысы бусагъатдача. мени столумда тургъан герох-нукъуча, топракъдан толуб турмай эди. Ким биледи, бу ол герох болуб, ол кюн бѣрюча тишлерин бир бирине ышыб, тиширыуланы къагъын-согъун этген джаныуар къанлы адам да ауузу бу толгъанча топракъдан толуб бир джерде сойлана эсе уа. Аны алай болгъанына ийнаныргъа бек сие эдим мен...

Ол элни кыйырында къалын, уллу терек бачха алагъа къоркъуу салыб тура болур эди, кюндюз кече да элни биз тургъан таба джанында немча солдатла аслам джюрюй эдиле. Кече уа шкок, герох атылгъан тауушла къурумай эдиле. Мен а ол тиширыуладан илгениб

уяныб, шкок атхан адамла бизни кѣредиле деб кѣоркѣуб, иги кесекни джукѣламай туруучан эдим. Билмейме, анамы джукѣусун да ол тауушламы бѣле эдиле, огъесе мен кѣымылдай тебресемми уяна эди да кечелени джукѣусуз ашыра эди. Мен уянганлай, анамы исси кѣолу башымы сылаб: «Кѣоркѣма, бизге кирлик тюлдюле!» — деучен эди. Бир кече тюз юйюбюзню бир джанымда бир-бири ызындан шкок атылгъанла, адамланы сѣлешгенлери бнягъынлай мени уятдыла. Тюз ол кѣзюуде талай адамны орам бла чабыб озгъан аякъ тауушлары да кѣулагъыма келдиле. Чотну башха кечеледен тюрленнгенин, анамы да алгъынча уянганлай кѣатымда болмагъаны мени сескекли этди. Мен иги огъунакъ кѣоркѣуб: «Ания!» — деб кѣычырдым. Ол джол таба джанымда печге кирген кѣре эдим, мени тауушуму эшитиб дженгил огъунакъ кѣатыма джетди да: «Нек уяндынг, кѣоркѣма, джукѣла», — деди, сора ауур ахсыныб, кеси да кѣатыма джатды. Кѣаллай бир джукѣлагъанымы билмейме, юйде шыбырдаб сѣлешген адам тауушла мени джангыдан уятдыла. Кѣзлеримни ачыб кѣарагъанымда, таиг да атыб, юйню ортасында Хаулат бла анам сюелиб тура эдиле. Хаулатны аллы меннге айланыб тургъаны

себебли, аны джыламуку джугу бетин кер-
дум. Анамы аркъасы бурулуб, бетин керел-
месем да къара хотасыны этегин онг къолу бла
тутуб, кѣзлери таба дженгил-дженгил элтге-
нинден аны да джылагъанын ангыладым. Хау-
лат хапар айта эди. Аны: «экеуленни герох бла
уруб ѳлтюрюб, терек бачха таба къачханды,
ызындан сюргенлени бирин да ѳлтюргенди...
Тереклеге сингсе, ким биледи, къутулурму
эди...» — деген сѣзлерин ачыкъ эшитдим. Мен
орунда къымылдагъанымда, «уяндынгмы» деб
анам къатыма келди. Хаулат да: «Энди сени
джауунг Абидатларыча болсун», — деб юйден
чыкъды. ...Ол кече не болгъанын мен артдан
билдим. Абидатны колхозну председатели бо-
луб тургъан джашы немчала келирни аллы
бла элден кетиб къалгъан эди. Бир эки адам
болмаса, аны къайры кетгенин киши да бил-
мей эди. Немчала кетгенден сора джыйылыб
аны атын школгъа атагъан заманда райком-
ну буйругу бла ол джаулагъа къаршчы иш
бардырыргъа мында къалгъаны белгили
болду.

...Партизанла къысха-къысха чабыб, къо-
ранч салыб тебрегенлеринде, немчала сескек-
ли болуб, хар кече сайын элни ичинде талай
джерге къараулла салгъан эдиле. Элде ким,

эсе да партизанлагъа тахсаларын билдириб тургъанына ишексиз болуб, ала Абидатланы юйню ышанга алгъандыла. Ол кече Абидатны джашы келиб арбазгъа киргенлей, юсюне мыллыкларын атхандыла. Алайда ол экеуленни герох бла уруб аудуруб, хунадан тышына секириб, терекле таба къачханды. Талай немча солдат ызындан сюргендиле. Аланы да бирин ёлтюргенди, тереклеге кирсе, къутулуб кетер деб къоркъуб, солдатла аны юсюне автоматладан от ачхандыла. Халкъны батыр джашларыны бири алайда ёлгенди.

...Кюн ортаны аллы бла, биз да кёре тургъанлай, аны юйюн кюйдюрдюле. Анасы Абидат бла эгечи Шамшиягны ол кюн огъуна тас этиб кетдиле. Абидатны тёнгертге юйю саудан кюйюб туб ташы бла печ оджагъы халкъгъа джетген уллу къыйынлыкъланы ёкюлюча къара джалын болуб сюеле эди.

Экинчи кюн эртденбла туруб терезеден къарагъанымда, кёб адам ариу ёсген терек бачханы эл таба къыйырындан кириб, кёгет тереклени кесе эдиле. Адамланы ичлеринде мен таныгъанланы да эследим. Анда-мында школары бла айланган немча солдатла да кёрюне эдиле.

— Нек кеседиле тереклени? — деб сордум анама.

— Башха, ариу терекле саллыкъдыла, — деди анам, мен а анам ол кюн тюз джууаб этиб мени къыйнаргъа излемей айтханын ангыламай, «сейир тереклени» ёсериклерине ийнанган эдим.

Ингир алагъа тереклени кесиб, аланы къалау-къалау этиб бир джерге джыйыб от салдыла...

Тот герох аллымда турады. Аны ол джаш окълары бошалгъанларында, терек бачханынчине шууулдатхан болурму эди деб кёлюме келеди. Талай къаллыны дуниядан тас этген герох эсе уа? Керти да алай эсе, бир ишексиз сыйлы табхада турургъа тыйыншлыды...

— Билдигизми не зат болгъанын? — деб босагъадан атлагъан джашчыкъ мени сагъышымы бёлдю. Не джууаб берирге билмей, аны бетине къараб иги кесекни турдум да, къатыма чакъырыб башын сылай къойнума къысдым.

— Бош алай, темир кесекди, — дедим. — Мен аны бачхаладан кенгнге атарма, сен а ма бу суратчыкъ бла ойна, — деб столну юсюнде тургъан мермер ташдан этилген кёгюрчюнню аны къолуна бердим...

ЭКИ СЮЙМЕК- ЛИК

НЕГЕРИМ АЛИЙ БЛА
МЕН Къобан сууну бой-
нундан солджанына бу-
рулуб, тар къулакъны
ичин ёрге айландыкъ.
Тюбюбюзде атла кеслери
излегенча акъырын бар-
сала да, джолну табсыз-
лыгъындан терлеб, ауур
солуйдула. Негерим сов-
хозну тамада зоотехни-
гиди. Ол менден он
джылгъа тамада бол-
гъанына да къарамай,
кесини бир тенги бла сё-
лешгенча, чам, накъырда
эте, хапар айта барады.
Бу адамны джарыкълы-
гъындан джолну къалай
къорагъанын да билме-
дим.

Сагъат бир онекилеге
таугъа чыгъыб, совхозну
джайлыкъларыны къый-
ырындан кирдик.

Июнь айны алапат кюн-
лери джашил хансладан

толуб, аяз ургъаны сайын дарийча къалтырагъан талалагъа нюр тѣкгендиле. Арлакъда къапхакъчыкъда джангыз битген джабышмакъ терек, сау келигиз дегенча, чапракъ къагъыб, булчукъ къымылдатыб ийнакълайды. Тау кырдыкдан тойгъан тѣппели чыпчыкъла бир алайдан, бир былайдан ханс тюбюнден чыгъыб учадыла. Сора джырлаб, бир-бирлерин сюрюб ойнай келиб, энишге тюшюб хансха ташаядыла. Эки сыртлыкъны арасы бла ёмюрлеге ёкюл болуб тургъан къарт Минги-Тауну кюмюш башы джылтыраб кѣрюнеди. Сыртлыкъны бизни таба джанында ийнекле отлайдыла. Огъарлакъда сюрюучю Ахмат къырдышха таяныб, бир макъамны сызгъыргъаны эшитиледи. Ол бизни кѣргенлей, аллыбызгъа, атлады. Биз да атладан тюшюб, саламлашыб къырдышха олтурдукъ. Ючюбюз да иги кесек заманны ушакъ этдик. Ахмат ишинден хапар айтды. Алий бла мен да аны элде джангылыкъла бла шагърей этдик.

— Алан, унутуб турама, сенге Розадан письмо бар эди,—деб, Алий ышарыб, хурджунундан чыгъарыб, письмону Ахматха узатды.

Роза деген атны эшитгенинде, Ахматны бети бурнуну учуна дери къызарды. Ол ашы-

гъыш, конвертни ичинден эки джанына джазылгъан бир тетрадь къагъытны бери алыб, окъуб башлады. Алий бла мен, тартынмасын деген акъылда, бир башха ушакъгъа кечдюк. Ахмат письмону окъуй баргъаны сайын, бети тюрлене тебреди. Биз ишни таб болмагъанын ангылаб, бир бирибизге къарадыкъ.

Письмону тюгел да окъуб бошамай, Ахмат башын кёлтюрюб, бетине да тер уруб, къысха солуй, кёзлерин бир джары чыракъ ийди. Алий бла мен да ушакъны къоюб, аны къайгъысына кечдюк. Ол, эси кёб затлагъа кетгенден письмону къолундан джерге тюшгенин да эслемей, иги кесек заманны турду.

Мен андан ары тёзалмай:

— Алан, быллай бир сагъышха пек кирдинг? — деб сордум.

Ахмат мени бетиме къарады да: «Ма, окъу, не болгъанын билirse», — дегенча къолун меннге узатды. Сора къолунда джукъ болмагъанын эслеб, джунчуяракъ да болуб, джерден письмону алыб меннге берди, кеси уа ийнеклени бери къайтарыргъа баргъанча этиб, бизни къатыбыздан джаллады.

Мен письмону Алийге да эшитдириб окъудум:

«Салам, Ахмат! Сени юч письмонгу да ал-

гъан эдим. Джууаб джазмай тургъаныма кёлюнг къалгъан болур. Джууаб джазмасам болумну кесниг ангыларса деб тура эдим да, мен умут этгенча болмады. Ол себебден ачыкъ джазайым...

Мен Москвада окъугъанлы джылгъа джууукълашыб келеди. Ол кёзюуде кёб затны ангыладым, тюшюндюм, ойлашдым. Мен билгенден ол школда бир бирибизге айтхан джылы сёзлени унутургъа керекбиз. Сен къалай эсенг да билмейме, ёзге, мен а ол сабий сюймеклик болгъанын ангыладым. Ариу алай болмаса да, сагъыш этиб къарасанг, бизни джолубуз бирге тюшмейди. Нек десенг, мен кесиме театры сайлагъанма, ол муратыма джетер ючюн окъуйма. Сени алкъын ким боллугъунг, къаллай джашау къурарыгъынг белгисизди. Эки джылдан институтха кирликме дей эдинг да, кираламыса. Мен институтну битдириб чыкъсам, бир шахарда орнум хазырды. Сен ишлеген джерде мен тураллыкъ тюлме, мен ишлеген джерде уа сеннге иш табыллыкъ тюлдю. Эки джылны ишлерикме деб турмай, былтыр мени бла келсенг, ким биледи, иш башхаракъ болургъа да джарар эди. Алайды да, мени сакълама.

Эсен бол, Роза».

Алий бла меннге асыры ачыу болгъандан не айтыргъа да билмей симсиредик.

— Боладыла башхалагъа ат юсюнден къарагъанла, — деб шошлукъну бузду Алий.— Ахматны Розасы да джел ургъан джанына бурулуб баргъан. джашау сокъурладан болур. Бу джаш не алапат къызны да табарыкъды, алай а аны бек суюе кёре эдим. Кёрдюнгмю къалай къыйналгъанын. Сюймеклик ёлюмню къоркъуундан да, ёлюмден да кючлюдю деб Тургенев билмейми айтханды. Джаным ауруду, Ахматха...

Бу кёзюуде тууарчы джаш келиб, орнуна олтурду да, папирос къабындырды.

— Да, болады алай да, джанынгы къыйнама, — деб мен письмону анга узатдым.

Ол письмону джыртыб бир джанына силдеб:

— Аны адамлыгъын билмей тургъаным ючюн, эки къат къыйналдым, — деди. Алай болса да тиширыула сюймекликде бир сабда тохтамагъан балталачадыла деген сёз керти кёре эдим...

— Джангыласа, Ахмат, — деб аны сёзюн бёлдю Алий. — Даулашмайма, тиширыулада да, эркишиледе да аллайла тубейдиле. Ёзге уа сюймекликге джетсе, тиширыу эркишиден

эсе кючлю суюеди, ол суюмекликни сакълай да биледи. Сёзюмю тюзлюгюне сени ийнандырыр ючюн, экинг да менден гитче болгъаныгъызгъа къарамай, бир затны кёргюзтейим деб ол паспортун алды да, аны тышы бла паспортну къагъытыны арасындан төрт бюкленген бир къагъытны чыгъарды. Ол асыры кёб сакълангандан саргъалыб тура эди. Алий аны Ахмата узатыб:

— Бу письмону мен кёкюрек хурджунумда сакълагъанлы сегиз джыл болады. Не кесекчик да бош заман табылгъанлай, алыб окъуучан эдим. Бююнюм бюгечем да къаргла хамайлыны сакълагъанча тутам. Аллай бир заманны ичинде биреуге кёргюзтегенме, окъутмагъанма. Сен терен джангыла тебрегенинг ючюн ойлашырса деб береме. Окъу, бизге да эшитдириб, — деб папирок къабындырыб, бизге сыртын буруб олтурду.

Ахмат письмону окъуб тебреди: «Алий, мени джанымдан суюген Алийим! Биз бир бирибизни таныгъан заманга менден «суюеме» деген сёзю эшитмеген эдинг да, «Джанымдан суюген Алийим» дегениме бек сейирсингенинги билеме. Алай а сейирсинме. Мен суюгеними ачыкъ айтмазгъа ант этген эдим, не келсин, бизни энди тюбемезлигибиз меннге

ол сѣзню айтдырады, джюрегиме сыйынма-
гъан суюмеклигим «аллахны» аллында айты-
рыкъ хапарымы джаздырады. Бу арт кюнле-
де халими уллу тюрленнгенине кѣлюнг кѣб
затлагъа барыб джанынг кыйналгъанын се-
зе эдим. Алай а джюрегимде уллу сагъыш
болгъаны, сенден эсе бек кыйналгъаным, ме-
ни сеннге джан аурутурча этмедиле...

Алий, джаным, мени къалай суюгенинги
кесинг да айта эдинг, хар атламынг да анга
шагъатлыкъ эте эди. Мени сеннге суюмекли-
гими уа адам адамгъа айтыб къолундан кел-
лик тюлдю. Экибизни ма бу уллу сезимибиз-
ни ахыры къалай боллугъуна сагъыш эте, кѣб
кечелени джукъусуз ашыргъанма. Не сагъыш
этиб кюрешем да, мен бу шахардан кетге-
нимден таб джолну табмадым. «Суюмеклик-
ден къутулургъа джангыз бир амал — ызынга
къарамай къач» дегенди Сервантес. Ма бу
сѣзлени тюзге санаб, къачаргъа тебрегенме.
Кѣб кере болумну джарашдырыб айтыргъа
гебреб, ангылаяллыкъ болмаса деб, кесими
тыйгъанма. Ариу ангыласанг да: «Не
да бошду, бир бирибизни сюебиз, джашауну
бирге этейик», — деб сѣзню чорт кесеригенг.
Сени хаманда: «Джашауну тутуругъу суюмек-
ликди, ол болмаса джашауну не татыуу, ол

себебден нени да кѳоюб, не тыйгъычны да хор-
лаб, сѳюмекликден муратынг толурча этерге
керекди»,—деген сѳезлеринг, хар кѳуру да ме-
ни эсимде тура эдиле. Мени акъылым бла уа
джашау сѳюмекликден къыйынды, кючлю-
дю. Ол бир заманда да тынч болмагъанды,
боллукъ да тюлдю. Бир бирде сен бу джанын
унутуб кѳоюучан эдинг. Мени акъылым бла
уа хар не затны да джашаудан башларгъа,
хар не затны да джашауда магъанасы бол-
гъаннга кѳере кѳуругъа керекди. Ма бу са-
гъышладыла меннге экибизни да сѳюмеклик-
ден насыбсыз этдирген.

Алий, биринчи кѳргенлей огъунакъ да бир
бирибизни джаратдыкъ, артда, бир бири хали-
бизни билгенден сора, джюреклеге ѳмюрде
кетмез кибик уллу сѳюмеклик сингди, бир би-
рибизни джашауубуздан хапарлы болдукъ.
Алай а мени «джашау китабымы» сен окъу-
магъан талай къагъыты къалгъан эди. Ишни
аягъы былай бошалгъанына талай чуруму бар-
ды да, аланы сен да билирге керексе. Кѳзюнге
къараб ол затланы айтмасам да джазыб къал-
дырама.

Атам къазауатда ѳлгенин, анамы парти-
занлагъа болушханы ючюн фашистле асмакъ-
гъа асханларын айтхан эдим. Ол сагъатда мен-

нге он джыл болган эди. Джангыз кесим квалганымда, атамы уллу эгечи мени кесине алды. Аны кесини да төрт сабийи болганы себебли, кыйын джыллада барыбызны да асырамакълык анга бек ауур эди. Алай болса да эки джылны кьолундан келген бла джукь керекли этмей турду. Уруш тохтагандан сора, мени интернатха, алтынчы классха окьургъа салды. Окьууну бошарны аллы бла атамы эгечи ауушду, узаймай аны эри бир тиширыуну келтирди. Ол сабийлеге кьолай ана болмады. Аны ююн бу юйден кетдим. Оунчуну бошаб, инженерле хазырлаучу институтха кирдим... Бу затланы барын да сенге айтхан эдим, алай а хапарымы джарты джолдан башламайым деб кьайтарыб айта турама. Алайды да, институтха окьургъа кирдим. Менге институт стипендия бергенден сора да, биринчи курсда атам ююн пенсия да ала эдим. Алай бла тышындан болушлукь болмаса да, хазна джукьгъа керекли болмай, эки джылны окьудум. Не келсин, бир бош кюнюнде не да каникуллада башхалача юйюнг, бир джууукь адамынг болмаса, джюрегинг сынганлай джашайса. Сен, Алий, ёксюзлюкню сынамаганса, сынаган да этме. Ол бек аман затды.

Бизни историядан окъутхан джаш Воронов бизге биринчи лекция окъугъан кюнюнде огъунакъ меннге бек джити къарагъан эди. Биринчи курсну бошарыма уа кесим болуб къалмай, нёгерлериме дери ол мени суйгенин билген эдиле. Воронов кеси уа сезимини юсюнден меннге джукъ айтмай эди. Не джашырыу, тенг къызларымы кёбюсю сен иги адамгъа туберге тебегенсе деб сукъланганларын билдире эдиле. Мен а суймеклик деген сёзге ийнанган да этмей эдим, анга барыр акъылым да джокъ эди. Экинчи курсда мени институтда комсомол комитетге секретарь этдиле, сора узаймай Москвагъа конференциягъа ийдиле.

Ол кёзюуде Воронов дисертациясын джакъларгъа Москвагъа кетиб тура эди. Къалай эшитгенин билмейме, мен поездден тюшерге ол вокзалда аллыма чыкъды. Москвада биринчи болгъаным себебли, джукъ танымай эдим да, къонакъ юйге элтди. Ингирде киногъа бардыкъ. Андан чыкъгъандан сора Москваны ариу джерлерин кёргюздю. Арадан юч кюн озгъандан сора, ол меннге джюрегиндегин ачыкъ этди. Ёмюрюмде эркишиден быллай сёзлени биринчи кере эшитгеним себебли, уллу джунчудум, алай болса да тамблагъа дери

сагъыш этейим деб башымы алдым. Кече танг-
нга дери джукъламай, сагъыш этгенлей чыкъ-
дым. Ол хар не джаны бла да терен би-
лими, институтда уллу сыйы болгъан сыфат,
сан бла да кишини алгъа иймеген адам эди.
Аны башхалача тюз джаратхан болмаса, суй-
ген деген зат эсимде да джокъ эди. Тюзюн
айтсам, ёмюрюмде кишини суймегеним себеб-
ли болур эди, суймекликни не болгъанын да
билмей эдим. Ол себебден бизни бирге джа-
шарыбызгъа джаратханым да бир ишексиз,
боллукъду деб акъылым алай эди. Аны юсюне
ата-ана, джууукъ - тенг болуб бир джаным-
дан чыгъар адамым болмагъаны мени таукел
этди. Ах, Алий, ол кече мен этген сагъышланы
къайсы бирин джазайым? Сёзню къысхасы,
эртденбла тюбешгеникде, огъай деб айталма-
дым, алай а эм азында тёртюнчю курсун бо-
шагъынчы ол ишни эталмазлыгъымы билдир-
дим. Суйсенг он джылны да сакълайым
деб къууанды ол мени сёзюмден сора...

Экинчи курсуну бошадым. Бир кюн ол ка-
никулну къайда къалай ашырлыгъымы юсюн-
ден сорду. Мен не этерге билмей тургъанымы,
нёгерлерим юйлерине кетиб баргъанларын
айтдым. «Бу джашау джашау тюлдю, — де-
ди ол, — биз эртде, кеч болса да бир юй бол-

лукъ эсек, кѳууанчха ашыгъыргъа керекбиз. Мени адамларым кенгдедиле, сени да кишинг джокъду, бирге болсакъ, бир бирибизге болушурбуз, билек болурбуз...» Сѳзню къысхасы, кишиге да айтмай, бир юй болдукъ, ЗАГС этдириб бошагъандан сора, бирге солургъа кетдик...

Экибиз да бир айны солуб къайтдыкъ. Аны иги квартири бар эди да, анда джарашыб мен скъуй, ол да ишин бардыра, бир бирибизге къынгыр къарагъаныбыз болмай джашайбыз. Алай бла джылдан артыкъны турдукъ. Бу кѳзюде, ол юйде болмагъанлай, бир письмо келди. Къолума алыб адресине къарадым, Ростовдан эди. Мени къайынларым бары да Ленинградда болгъанларын биле эдим. Ол себебден Ростовда Вера Павловна Воронова ким болду экен деб сейирсиндим. Алай болса да письмону терезе юсюне салыб, дерслерими этерге олтурдум. Не келсин, ол письмогъа джаным тынгылы болмагъаны себебли, башыма джукъ кирмей эди. Письмону ичинде сураты болгъаны аны тышында джазылыб тура эди да, кимни сураты болгъанын билирге да изледим. Узун сѳзню къысхасы, кесими тыялмай, письмону ачдым. Ичинде сурат столгъа тюшдю. Алыб къарадым. Ол, юслеринде

кийимлери да алай алапат болмагъан 4 — 5 джыллада кызычыкъ бла джашчыкъны суратлары эди. Суратха кѣзюмю джетдириб бир джанына салдым да, письмону окъуб тебрим. Анда былай джазылгъан эди: «Вася, меннге не кыйынлыкъла джетдиргенинги биле болурса? Сен алай этиб кетерча юсюмде не айыбым бар эди?... Хо, кетдинг, адамлыгъынга кѣре этдинг. Ариу мен аман эсем да, сен бусагъатда суратларын кѣолунга алыб тургъан сабийле уа сеннге не хата этгендиле? Алагъа бир джукъ бла нек къарамайса? Садакъагъа бергенча ийиучю кесек ачхангы да тыйгъанлыгъынг болур. Меннге этген итликлеринги да кечиб, алкъын бир кесек адамлыгъы къалгъан болур, сабийлерине къарар деб тура эдим да, бу арт беш-алты айда адам ышан болуб юсюмде бир зат къалмагъанын танытдынг. Ол болумунг бла джаш тѣлюню аллына барыб, дерс берирге къалай бетинг джетишеди. Мени мындан ары тѣзер къаруум джожьду. Суйсенг, ма бу айдан тебреб сабийлеринги не кереклилерине да къара, алай тюлмюдю сюдге береме. »

Мен анамы асмакъгъа асхан кюнлеринде болмаса, не кыйынлыкъ чекген эсем да ол кюннге джетмеген эдим. Сен адамгъа санаб

тургъанлай, быллай итлиги чыкъса, къалай боллугъунгу кёзюнге бир кёргюз! Къуру ол болуб да къалмай, бу затда кесими да уллу айыблыгъа санай эдим. Нек десенг, сабийлени болгъаны бла къалгъанын билмей бу ишни этсем да, аланы аталарындан айыргъан мен болгъанча къыйнала эдим. Не этерге да билмей джылай тургъанлайыма, эшикден Вася кирди да, мени болумума не айтыргъа да билмей, ол эшик юсюнде туракълады. Бир кесекден эс джыйыб: «Не болгъанды, нек джылайса?» — деб эки атлаб къатыма джетди, алай а мен джууаб этгинчи столну юсюнде картха кёзю джетиб болумну ангылады. Ол письмону да, суратны да алыб, джыртыб полгъа къуйду да: «Муну ючюнмю джылай тураса, мен а бир уллу белях болгъанды деб тура эдим», — дей, мени къатыма олтурду. Мен бир уллу джунчурукъ болур деб тургъанлай, ол алай этгенинде, ачыкъ джарагъа туз къуйгъанлай, джюрегим алай ачыды. Биз бирге джашагъанлы, бир хыны сёзюн эшитмесем да, бюгюн ол меннге джыланча кёрюндю. Мен, чыртда чыдаялмай, къуялгъан аманымы айтыб джибердим. Сора бюгюнден ары сени бла джашаялмайма деб чыгъыб кетиб, ол барыудан барыб, институтну ректоруна хапарымы

айтдым. Аланы да джукъдан хапарлары джокъ эди.

Мен ишни ахырына институтну тамадалары джетдирликлерине ишексиз болуб, ол кече тенглерим бла къалыб, экинчи кюн нёгерлерими, устазларымы айтханларына да къарамай, мындан ары окъургъа башха шахаргъа кечдюм. Институтну бошагъандан сора Черкесскеге ийдиле. Анда уа сени бла танышдым...

Бир кюн экибиз да сени юйчюгюнде олтуруб тургъанлай, не эсе да тышына чыкъдыңг. Столну юсюнде журналла, китабла къурумай эдиле да, мен аланы бирин алыб, къарай тебрэдим. Анда бир письмону кёрдюм. Не затды экен деб, ортасында бир джерине кёзюмю джетдирдим. «...Орус къыз бла орамлада терк-терк кёрюнеди деб эшитгенди да, анам къыйналыб турады, аны намазлыкъдан башын алмай тургъанын, эски адетлени бек суюгенин кесинг иги билесе, алайсыз да ауруучу къарыусуз адам, сен алай бир джукъгъа къатышсанг, аны ангылауу бла ол иш уллу гюнахды да кёлтюралмаз деб къоркъама...»

Мен алайгъа джетген сагъатда эшик ачылды, ашыгъыб журналны джабдым. Сен келиб къатыма олтурдунг. Мен джукъ сездирмез

ючюн джарыкъ болургъа кюрешсем да, ичим кюйюб бара эди. Ма энтда бир тыйгъыч, бизни насыбха элтген джолда.

Мен кеси болумуму ачыкъ этсем да, сени аллыгъынга ишегим джокъ эди, алай а ана, ана. Ким билмей эсе да менича ёксюз ёсген адамгъа ананы багъалылыгъы белгилиди. Джылы алтмышдан атлагъан адамны дунягъа башха кёз бла къарарча этерге кьолубуздан келмез деб кьоркъдум. Не джаны бла алыб къарасам да, бизни айырылгъаныбыз иги боллукъду деген акъылда тохтадым.

Экинчи кюн ингирде: «Энди тюбешмей-ик!» — дедим. Сен сейирсиниб мени бетиме къарадын да: «Нек сора?» — деб сордунг. Мен не айтыргъа билмей, алай керекди деб, эки аякъны тик тиредим. «Алай эсе, айырылырыбызны аллы бла эки сёз айтайым», — дединг сен.

— Сени биринчи кёргенлей огъунакъ, джаным - къаным бла суйген эдим. Биз бир бирибизге тюбемей къалсакъ деген затха ёлюрюме кьоркъгъанча кьоркъа эдим. Суймеклик бла куймеклик къарнашладыла, алай а суймекликден адам ёлгенди деб эшитмегенме, мен да чыдаргъа кюрешеме. Алай а бир джерде мен джарарча, бир джукъгъа керекли бол-

санг, джууукъ адамынга ышанганча ышаныб, меннге билдирмей къойма, сау къал, насыблы бол, Света, — деб бурулуб кетдинг. Мен джансыз затча, сюелген джеримде къалдым. «Къайт, Алий!» — деб къычырыргъа изледим, алай а тилиме айтханымы этдиралмадым.

Арадан юч кюн озду. Сен анга ийнан, Алий, ол юч кюнню ичинде мен къыйналгъаны къыйналмай кѣб адам саулай джашауун ашыргъан болур. Тѣртюнчю кюн ингир къарангыда келе тургъанлай, сен гитче орамчыкъдан чыгыб, озуб тебрединг, баш энишге къараб бара эдинг да мени кѣрмединг. Ол эки кюн кѣюме эки джылча кѣрюнюб, къыйналыб тургъаным себебли, сени ийиб къоялмадым. Ол ингирден сора, биягъынлай тюбешиб башладыкъ. Экибиз да бу шахарда джашаб мен сенден айырылалмазлыгъымы билиб, бир узагъыракъ джерге кетер къайгъыгъа кирдим.

Биз бирге айланган ахыргъы ингир эсингдемиди? Былай нек мыдахса, деб талай кере сордунг, алай а сен сезиб къояса деб къоркъуб ышарыргъа кюрешген болмаса, джукъ айтмадым. Хар къуру да ингирде, тогъуз-он сагъатда, заман болгъанды деб, юйге кириб кетиучен эдим. Ол ингирде уа сагъат бирден

атлаб, эртденбла ишге баралмай къалырса деб, кесинг айтхынчы турдум. Сенден айырылыб юйге айланганлай, кѣлюм аз болуб, джыламукъларым къуюлдула. Алий, мени джан тамырым, Алий! Бусагъатда окъуй тургъан письмонгда тамгъаланы кѣре болурса? Ала джаза тургъан сагъатымда къагъытха тамгъан джыламукъ тамчыладыла. Эсингде-миди, Жорж Сандны «Индиана» деген китабын бирге окъугъаныбыз? Анда быллай сѣзле бар эдиле: «Бир акъыллы адам, биреуленни: «айырылыу ёлюмню эгечиди» дегенин эшитиб: «Огъай, ёлюм айырылыуну эгечиди»,—деб джууаб бергенди». Ол кюн бу сѣзлени юсюнден даулашхан эдик. Бюгюн а мен аны тамам кертиге санадым. Алайды, алайды, Алий, айырылыу бла ёлгенни бир бирлеринден хазна башхалыкълары джокъду, алай болса да джашлыкъны эм багъалы сезими, сѳймекликни, сынагъаныма, къууанама.

Алий, кече узуну джукъламай бу письмону джазсам да, джюрегимдегини джюзден бирин да айталмагъанма. Энди уа ма танг атланды, поездни кетерине эки сагъат къалгъанды. Мен а туруб кеталмай, бир сен юйге кирсенг олтуруучу шиндикге, бир суратынга, бир

джыйылыб хазыр болуб тургъан эки чемодана
ныма къараб, ахсына олтурама...

Алий, сен бусагъатда джюрегими къалай
кюйгенин бир билге эдинг. Алай болса да та-
бийгъатны терс затлары кѣбдюле, бу да ала-
ны бириди, чыдайма. Мен а энтда къайтарыб
айтама, бу къууанчны, бу къыйынлыкъны, бу
насыбны, бу отну сынагъаным ючюн чыртда
ѳкюнмейме...

Алий, мен къуру кесими болумуму айтсам
да, бу затны юсюнден менден да бек къыйнал-
лыгъынгы билеме; тюз, терс эте эсем да, эки-
бизни да ѳмюрлюкге суймеклик отда кюйюб
турурча этиб баргъаным ючюн мени кеч, Алий.

Алий, эрге баргъан, къатын алгъан адет-
ди. Биз да бирер адамгъа тюберик болурбуз,
алай а сени атынг ахыр тылпыуум чыкыгъын-
чы джюрегими эм теренинде джашарыкъды.
Хайда, сау къал, Алий, насыблы бол. Мени уа
излеме.

Сени джаныча суйген Света».

Ахмат письмону окъуб бошаб, башын кѣл-
тюрюб, ауур ахсынды. Алай а... Алий. Буса-
гъатда аны кѣрюб, бу ол джарыкъ Алийди деб
киши айталлыкъ тюл эди. Мыдах кѣзлерин
туурабызда тауну джитисине чыракъ ийиб,
бетинден къаны кетиб, кѣкюреги кѣрюкча

кѣлтюрюле, къысха солугъаны болмаса, джаны болмагъан бир затды деб къоярыкъ эдинг. Хар ким кесини сагъышы бла ауур шошлукъ уюб, бир кесек заман озду. Сора сѣз башлар ючюн:

— Суймеклик керти да кючлю зат кѣреме,—дедим. Ахмат алайды дегенча башын кымылдатды да Алийге бурулуб:

— Алий,Света къаллай адам эди, къалай танышхан эдигиз?, — деб сорду.

-- Тюзюн айтсам, джашла, ол кѣзюулени эсиме тюшюрюрге бек суйсем да, кесими къозгъаб джанымы кыйнамаз ючюн, башха затла бла булджунуб башлайма, — деди Алий, — алай болса да, сѣз башланнганда ары айтайым:

— Институтну бешинчи курсундан практикагъа келиб, Черкескеде тура эдим. Бир джолда тенглени бири письмо ийген болурму деб почтагъа кирдим. Анда «до востребования» письмоланы бериучю тиширыу болмай, бир къыз да аны сакълаб тура эди. Мен барыб къатына сюелдим. Ол да кѣзюме джити къарады. Къалай да болсун, былай... кѣргенлей огъунакъ кѣзюмю алалмай къалдым. Эшта, биринчи кѣргенлей суйген адет аз болса да джюрюй болур. Мен не этиб да аны

бла танышыр къайгъыгъа кирдим, алай а сѣзню къалай башларгъа билмей, бир кесек джунчудум. Ол кѣзюуде почтачы тиширыу келди. Къыз паспортун анга узатды. Мен къалай айтханымы кесим да сезмегенлей: «Къызчыкъ, сеннге письмо джокъду», — деб аууз джетдирдим. Тюз ол кѣзюуде почтачы тиширыу: «Бу джаш тюз айтады, сеннге письмо джокъду», — деб паспортун кесине берди. Къыз меннге къарады да: «Сен алай айтмансанг, письмо аллыкъ эдим», — деб, ышара чыгъыб кетди. Мен сѣз башланнганы бла бир кесек тыйыб танышыр къайгъы этмегениме кеси кесиме уруша, тенгимден келген письмону да окъумагъанлай, хурджунума салыб, орамгъа чыкъдым.

Ол кюнден сора кече джукъум, кюндюз тынгым болмай тохтадым. Арадан ыйыкъ кетгенден сора, бир джолда, кюнортада патарыма барыргъа автобус тохтагъан джерге келгенимде, биягъы къыз сюелиб тура эди. Адамны джюреги акъылын хорлагъанын мен ол кюн билдим. Къалай да болсун, не этгеними да толу ангылагъынчы, къатына барыб саламлашдым да: «Къайры ашхы джолгъа бараса?» — деб сордум. «Кюн ортагъа, юйге», — деди ол. Олсагъат автобус келди. Экибиз да

миндик. Мен аны къатына олтурдум. Энди тюбегенибиз бла бир джукъ айтайым, танышыр мадар болса уа деген умут эсеме келди, алай а къалай сёз башларгъа билмей, бир кесек баргъандан сора: «Бюгюн аллахны барлыгъына ийнанырым келиб турады, -- дедим. Энтда бир тюбет деб кече кюн да тилеб тура эдим». Аны бетине къызыл нюр уруб, автобусну терезесинден тышына къарады. Ол кондуктор къатын келгенин эслемеди. Мен: «Экеулен ючюн»,—деб билет хакъ узатдым. Къыз бери бурулуб: «Кесим берейим», — деб костюм хурджунуна узалды. Мен: «Бизни адет бла джол хакъны эркиши тёлейди», -- деб ышардым.

Автобусдан аны бла тюшюб юйюне дери ашырдым. Къайда ишлегенин, атын сордум. Экинчи кюн ишден сора киногъа барайыкъ деб телефон бла сёлешдим. Унамады. Махданнганым тюлдю, джашла, сизнича заманымда кёб къыз джити къараб озуучан эди. Ол себебден былай этгени ачыу тийди, алай болса да сёз урумундан менден алай къачмагъанын ангылаб, иги мурат бла бир кюн ишден сора орамын сакъладым. Света юйюне келе келиб мени эслегенинде, бек сейирсинди. Мен аллыма атлаб къолун тутдум. Ол кюн

биринчи кере шахарда экибиз да бирге айландыкъ.

Бу ингирден сора да юч кере киногъа бардыкъ. Тёртюнчю кюн аны юйюню аллында айырылыргъа тебрегеникде: «Света, сени акъылынг къалай эсе да билмейме, мен а джашырмай айтайым, сени кёрмесем, кирир джер табмай къалама», — дедим. Света бетиме джити къарады да: «Энди кеч болгъанды, иги джолгъа», — деб мен да джукъ айтхынчы къолуму тутуб, юйюне кириб кетди. Къысхасы, кюнден кюннге ол мени джюрегиме теренден терен сингиб башлады. Ачыкъ айтмагъанлыкъгъа, ол да мени суйгенин биле эдим, алай а бир юй болурму эдик десем, сёзню башха джары буруучан эди. Алай нек этгенин письмосунда окъудугъуз», — деб, Алий орнундан ёрге туруб, папирос къабындырыб, терен ахсынды.

— Андан сора Светага тюбемей къалдынгмы? — деб сорду биягъы Ахмат.

— Не дединг?

— Ол къызгъа артда тюбемей къалдынгмы?

— Джазыу бизни дагъыда бир кере тюбетиб эски джаралагъа туз себди,— деди Алий.— Мен институтну бошаб, юч джылны бу совхозда ишледим. «Мен саулукъда бирсуню кел-

тир», — деб анам талай кере кьаты айтдырды. Аны эшитиб, Света бла мени арабызда болумну билген бир суйген тенгим барыб, анама хапарны саудан айтханды. Сёзюню аягында уа: «Сени кьайгынгдан кьоркьуб бузулгъанды бу иш», — деб хыныракъ да этиб кетгенди. Ол затдан мени хапарым джокъ эди. Бир кюн ингирде анам келиб мени кьагыма олтуруб: «Алай, нек этген эдинг?»—деб ёмюрюмде биринчи кере ачыкъ сёлешди. Сёзюню аягында: «Сен суйгеннге мен не айтырыкъ эдим, тели джаш, алай этерге джарамайды, не уа мени аллай бирни ангыламаз чамы кёрген эдинг?»—деб, таб кёлю да кьаларакъ болуб чыкъды. Анга джукъ да айтмай, баш энишге кьараб туруб, ол кетгенден сора, арбазда джумуш эте айланган эгешчигими бир джанына чакьырыб: «Аллай письмо нек ийген эдинг», — деб сордум. Ол тебгеними билиб, кьоркьаракъ болуб, джылар умут эте: «Мени тенгим сени сую эди да, аны келин этерми эдик деб, ол кьыздан айырыр акьылда джазгъан эдим», — деди. Андан сора артыкъ да бек кьыйналыб Светаны кёзюме кёргюзюб тургъан болмаса, кишини сюялмай джылдан артыкъны тургъан эдим. «Айырылыу гитче сезимни унутдурады, уллу сезимни уа

кѣбден кѣб этиб барады» дегенлей, арадан аллай бир джыл ѳтѳб кетсе да, джюрегим Света бла эди.

Сора ким биледи, энтда бир хапарын эшитсем а, бир тѳбесем а дегенлей тура эдим. Бир джай путѳвка алыб Ялтагъа солургъа кетдим. Анда солургъан кѣзѳюумде бир кюн кесим джангыз орамны ѳрге бара тургъанлайыма, бир омакъ кийинген эркиши бла бир тишируну тѳрт-беш джыл болгъан джашчыкъны да экиси эки кѳолундан тутуб келе тургъанларын кѳрдюм. Кѣзѳюмю къыйыры джетгенлей огъуна Светаны таныб, джюрегим бир тюрлю болду. Атлар къарыуум болмай, тротуарны бир джанына чыгъыб, кѣзѳюмю андан алмагъанлай сѳелдим.

Ол къатында киши бла сѳлеше, иги джууукъ келгинчи мени кѳрмеди. Сора эслегенинде уа, бетимден кѣзѳюн алмагъанлай озду, алай а саламлашмады. Ала узакъ бармай автобус тохтаучу джерде сѳелдиле. Бир кесекден автобус келгенлей, ол киши анга миниб кетди. Света джашчыкъны да кѳолундан тутуб, ызына айланды. Экибиз да кѣз алмай бир бирибизге къарагъанлай, ол мени къатыма дже-тиб тохтады. Аны кѣзлеринде джыламукъла ойнай эдиле.

— Света, — деб, аллыма атлаб, кьалтырагъан кьолларым бла кьолун тутдум.

— Алий, — деб ахсынды Света, озгъанла кёз джетдиргенлерин эслеб, кьолун мени кьолумдан ычхындырды.

— Кел, бизге барайыкъ, — деб аллымда тебреди.

Ауузун ачыб бир сёз айтхан болмай, иги кесекни бардыкъ. Сора Света мени беш этажлы бир юйге элтди. Алайда аны джашчыгы ойнаргъа арбазгъа айланды. Биз да экиичи этажда аны квартирине кирдик. Экибиз да бир бири кёзюбюзге къараб бир кесек турдукъ.

— Света, не эте джашайса?—дедим мен, не бла сёз башларгъа билмей. Алай а ол сёзлени къалай айтылгъанларын сиз билигиз, кесими ауазымы кесим танымадым.

Ол меннге джууаб этмей, бир джанына бурду да, кёзлерин кьоллары бла джабыб, бютеу санлары бирден люуюлдеб джылады. Мен аллыма атлаб, имбашларындан тутуб, кесиме бурдум, кьолларын бетинден айырыб, джыламукъ джуууб баргъан ариу бетине къарадым. «Сюйген тиширыуунг ёмюрде да къарт болмайды» дегенлей, Света меннге алгъындан да ариу кёрюндю. Мен аны эри, сабийи бол-

гъанын, юйге биреу кириб келирге боллугъун унутуб, Светаны кесиме къысдым. Светам, мени Светам, бетиме бетин салыб мени къаты къучакълады.

— Джылама, Света, джылама, — деб аны къутас чачын къолум бла сыладым, — джазыу алай болур эди... — Анга алай айтханлыкъгъа джыларым тамагъыма тыгъылыб, кесим да джыламукъларымы кючден тыйыб къалтырай тура эдим.

— Джазыу...—деди ол, биреу эшитиб къояды деб къоркъгъанча акъырын, сора:—Олтур, бир кесек селешейик, — деб шиндикни кёргюздю. Мен олтургъанымда, кеси да столну бирси джанында шиндикге олтурду. Экибиз да бир бирибизге къарадыкъ. Эй, джашла, ол кюч мени болумум, къартла айтханлай, бизни къаргъагъаннга келсин. Джашауума этген эм уллу муратларым, эм уллу умутларым, аны бла байланган сюйгеним аллымда сюелиб турса да, джырда айтылгъанлай, ол меннге джудузла кибик узакъ эди. Бусагъатха дери бир кесек умутум болуб тургъан эди эсе, энди уа меннге дуня башы-тюбюне айланганча болду.

— Мени эшигими нек джабыб кетдинг, ме-

ни бу кюннге нек джетдирдинг, Света? — дедим. — Нек этдинг алай?..

— Кеч мени, Алий, кеч,—деди ол, джыларын кючден тыя. — Ол этгеним ючюн кыйнала ахырыма джетгенме, не этейим, экибизге да алакат этгенлигим эди... — деб, бир кесек тынгылаб туруб:

— Кесигиз не эте джашайсыз, Алий, бир джукъ айт, — деди.

— Да не этерикме, турама биягынлай...

— Юйленнгенмисе?

— Мен сенича кёзден кетген кёлден кетер деб, унутуб кёоялмадым. Энтда бир кере тюбейим да, андан сора деб кишини да унамай турганма.

— Айтма алай, Алий, — деб мени сёзюмю бёлдю Света.—Унутханса не да насыблыса десенг, терс боллукъса. Алгындан бек суймей эсем, аз суймейме.

— Эрге нек бардынг да сора?

— Биринчиси, джангыз кесим бир джерде тамал салмай, мындан кёб айланалмадым, экинчиси, алай этсем, сени унутурма деб мурат этген эдим.

— Суйюбмю бардынг?

— Ол иги адамды, алай а тюз джаратхан, илешген болмаса суйген а этмейме

— Да джашауунг къалайды?

— Игиди, Алий, бек игиди, алай а не келсин, сен эсеме тюшсенг, джюрегим чанчыб, неми да унутдургъанлай турады.

Биз иги кесекни сѣлешдик. Сора мен унамаз деб къоркъа, къоркъа:

— Энтда кеч болмагъанды, эринг ангылар, кел мени бла, — дедим.

— Огъай, — деб башын чайкъады Света. — Ол адамны бетине сыйынмазлыкъ затды, Алий. Мени насыбыма ол дуня джокъду ансы, экибизге бу къыйынлыкъны салгъаным ючюн джаханимни эм теренине тюшерик болур эдим. Эх, ичим бла суу баргъа эди да, ишни былай боллугъун билге эдим. Алий, энтда къайтарыб айтама, мен сени алгъындан да бек сюеме, алай а сен айтханны эталмайма, мен кесим ёксюз ёсгеним себебли, атасы саулукъдан сабийни ёксюз эталмайма, ол да мени къол аязында тутханча джюрютеди. Айт, бетиме къазан къара джагъыб къалай кетейим?

Света эки къолу бла башындан тутуб, джерге къараб турду да:

-- Бир кесек унутаракъ болуб тура эдим да, энтда эски джараларымы къозгъадынг, — деб кѣзлерин сюртдю.

— Тюз айтаса, Света, — дедим мен. — Насыб адамгъа бир кере тюбейди. Аны къолунг-да туталсанг, сеники болду, ычхындырсанг а ол насыбдан ёмюрлюкге къуру къаласа. Энди мен мындан къб турмайым, киши келиб къалса, таб кёрюнмез, — деб ёрге турдум.

Света да турду. Мен аны ахыр кере джыламукъ тамчыла джууб баргъан кёзлерин ба этиб:

— Сау къал, Света, — деб кетерге тебрим, алай а аууб баргъанын эслеб, акъырын кёлтюрюб диваннга джатдырдым. Аны кёлюне чабхан эди. Бир кесекден ол эс джыйды. Мен мангылайындан дагъыда бир ба этиб, ызымдан биреу сюргенча, юйюнден чыкъдым. Экинчи кюнюнде эртденбла эртде поездге миниб, юйге айландым. Юйге келгенден сора да тишим, башым ышармай, талай айны турдум. Экинчи джылында Светагъа бир кесек ушаракъ бир къыз бла юйлендим. Сиз таныгъан Байдымат олду. Бусагъатда эки сабийибиз барды, бир бирибизге къынгыр къарагъаныбыз болмай, джашаб барабыз, алай болса да хар кюн сайын бу письмону окъумай, Светаны картына талай кере къарамай чыдаялмайма.

— Алайды да, мен да сынагъанма сюймекликни мыдах чакъларын, — деди Алий. — Ах-

мат, эркишиледе да, тиширыулада да бу ала-
мат сезимге багъа бере билмегенле, адамлыкъ-
лары болмагъанла тубейдиле. Алай а мен
сеннге айтырыкъ Максим Горькийни: «Дуния-
да насыб болургъа мадар бар эсе, ол биз ти-
ширыуланы адамлыкъларын, багъларын толу
билген кюнюбюзде боллукъду» деген сёзлериң
эсингде тут.

Черкес шахар — 1963 джыл.

ЭКИ ДЖАШАУ

«БОЛУШУГЪУЗ!» — деб кычыргъан тауушну эшитгенлеринде, заводну юч дружинниги сол джанына бурулгъан гитчерек орам таба чабдыла. Бир кесек баргъанлай, джол джанында тереклени тюбюнде, экеуленни джерге джыгъылыб, джагъалаша тургъанларын кёрдюле. Была джууукълашыргъа аланы бири секириб ёрге туруб, къачаргъа умут этди, алай а алда келген джаш джетиб къалгъанын эслеб, аны уруб джунчутмаса, тутарыгъын билиб, джумдурукъ этиб бетин сермеди. Не келсин, бир тюрюю амал бла ол чабыб джетген джаш уругъа керилгенни къолун терсине буруб, къарабкъарагъынчы сыртында джерге салды. Чот кеси умут этгенча болмагъа-

ында, кесинден кючлю адамгъа энди къарыш-хандан хайыр чыкъмазлыгъын ангылаб, аманлыкъчы бой салды. Джашла, алкъын туралмай кюрешген адамны да ёрге сюеб, экисин да милицияны бёлюмюне алыб келдиле.

— Энтда сеними алыб келдиле, Кравчук? — деб анга къынгыр къарады милицияны тамада сержанты Свирин, сора аманлыкъчыны тутхан дружинник джашха бурулуб: — Азрет, энди уа не этгенди бу? — деб сорду. Азрет бслумуча хапар айтды. Кравчук тубге басыб тую тургъан кишини тарыгъыууна кёре, кинода эки къызгъа аууз джетдириб къоймагъанында, кесинги былай нек джюрютесе деб айыб этгенди. Ма аны ючюн, кинодан чачылгъандан сора, Кравчук ызындан джетиб, туюген этгенди.

— Сау болсунла бу джашла, ансы менден бошаргъа тебреген эди, — деб ол туююлген адам дружинниклеге бюсюреу этди.

— Сен чыртда бетсиз кёре эдим, кесими ариу джюрютюрме деб ант-кърал этиб кетгенинге юч кюн болады. Ары дери уа ненча кере сёз бергенсе? Огъесе не аманлыкъ этсем да бир эки урушуб ийиб барлыкъдыла дебми тураса? Къалайды энди сени актылынг? — деб сорду.

— Билмейме, — деб Кравчук джерге къарады.

— Алай эсе, сениге этерни мен билеме! — деб милицияны тамада сержанты джумдуругу бла столну урду. — Онбеш кюнню олтуруб чыкъ да, дагъыда къолгъа тюшсенг, тутуб иеригибизге ажымсыз бол.

— Тюз этмедигиз, ишни сюдге берирге керек эди, — деб дружинниклени бири разы болмагъанын билдирди.

— Ол менге тийген джумдурукъла кесинге тийселе кѳрюр эдим, — деб ол киши да джюреги къыйналыб сѳлешди.

— Сиз тюз айтасыз, — деб папирос къабындырды Свирин, — алай а бу джашны ким болгъанын билсегиз...

— Мен аны ким болгъанын билирге излемейме...

— Сиз аны ким болгъанын билсегиз былай этерик тюл эдигиз. Мен къысхача болумну айтайым. Аны анасын, бизни крайдан орус тиширыуну, къазауатны кѳзююнде Германиягъа ашыргъандыла. Анда Англиядан биреуге баргъанды. Германияда туугъанды бу джаш. Уруш бошалгъандан сора, Англиягъа кетиб анда тургъандыла. Талай джылдан аталары быланы атыб кетгенди. Джаш анда ѳсгенди.

Бери къайтханларына кѣб болмайды, ол кесин алкъын капиталист къралладача джюриютеди. Аны тутуб ийген тынчды, алай а сагъыш этиб къарасанг, джашда айыб джокъду. Тюзелир деген умутда сабыр болуб турабыз...

— Башха оноуугъуз джокъ эсе, мен кете барайым, — деб ол киши ёрге къобду.

— Барыгъыз, иш алайды да кечмеклик тилейме, — деб ол кетгенден сора Азретте: — эки кере ишге джарашдыргъан эдиле, не келсин ишлерге суймегени, халисини осаллыгъы ючюн къыстаб ийгендиле. Анга кереклисича эс бѣлюнсе, адам боллукъду. Энди сен комсомол организацияны секретары, дружинниклени командири, бу джашны къолгъа ал. Сизни заводха салайыкъ. Коллективигиз игиди. Комсомолчуланы бир къауумуна болумну айт...

— Ангыладым, алай а ышандыралмай¹ ма, — деб джууаб этди Азрет. — Къолдан келгенни этейик, болгъанны кѣре барырбыз.

— Сау бол. Биз тамбла директор бла сѣлешиб, Сергейни сеннге иербиз. Джаш тѣлю аслам ишлеген цехлени бирине салырсыз.

...Заводда башхаланы айтмай, къуру комсомолчуладан эки джюзден артыкъ адам урунады. Ол себебден комсомол комитетни секретарына иш табылады. Артыкъсыз да бек Азрет-

ча тынгысыз адамгъа. Сергей ишге алынган алты-джети кюнню ичинде ВЛКСМ-ни шахар комитетини конференциясы болду, газетлеге, журналлагъа джаздыруну юсюнден айланды, джаш тѐлюден кѳуралгъан бир бригаданы ишине кѳарады, дагъыда былача амалсыз эти-лирге керекли ишле чыкъдыла. Ол себебден цехде комсомол организацияны секретары Ва-лягъа: «Сергейге кѳз-кѳулакъ бола туру-гъуз», — дегенден башха джаш кѳайгъылы болургъа заман табмады.

Бир кюн эртденбла Азрет келиб кабинетине киргенлей, Сергей ишлеген цехни начальниги Иван Владимирович джетди.

— Азрет, чот хырды...

— Не болгъанды? — деб сескекли халла. сорду Азрет.

Цехни тамадасы былай хапар айтды:

— Тюнене кюн ортадан сора биягъы Сергей кесин слесарлыкъгъа юретиб тургъан мастер дядя Коляны джагъасындан алыб станокга кысыб тургъанлай, ишчиле айыргъандыла. Насыбха цехни тамадасы джетиб кѳалгъанды ансы, джашла Сергейни алай кѳоярыкъ тюл эдиле. Иван Владимирович джашны кабинетине алыб келиб, ол не этгенинг эди деб соргъанды.

— Ишге кечигиб келесе, 10—20 минутну алгъа нек кетдинг деб оноу этиб турмасын хар атламыма.

Цехни тамадасы урунуу джорукъну бузмазгъа кереклисин, адамгъа къол кёлтюргенни къой, къынгыр къараргъа да эркинлиги болмагъаныны юсюнден айтыб, сора сёзюню аягъында:

— Дядя Коля: «Сау бол, бир пахмулу джашны бергенсе», — деб къууаныб тура эди, сен а... — деди.

— Керти да алай айтханмы эди? — деб джарыды Сергей.

— Мен сени алдагъанмы этерикме. Энди барыб дядя Колядан да, нёгерлерингден да кечмеклик тиле, — Сергей алай бек онгсунмаса да Иван Владимирович айтханча этди.

— Алай болгъанбыз деб хапарын бошады цехни тамадасы. Мен бир къауум ишчиле бла сёлешгенме. Валя да бир бёлек комсомолчу бла ушакъ эте эди. Сен да бу ишни къолгъа алмасаңг, уялтыргъа тебрегенди, — деб, ол директор чакъыргъанын айтыб, кабинетден чыкъды. Азрет стол юсюнде тефтерден къагъыт алыб, бир гитче темир кесекни суратын салды да аны да къолуна алыб, цехге барды. Валя бла

бир кесек сѐлешиб, мастер бла бирге станокда ишлей тургъан Сергейге саламлашыб айтды:

— Алан, сеннге бир уллу ишим болуб келгенме, — деди. Бу къагъытда салынганча темирчиклени ишлеб берсенг. Айыб этме, тамадаланы кыйнаргъа суймейме, джаш къауумда уа сенден бек ышанган адамым джокъду.

— Этала эсем кѐрейим, — деди Сергей къагъытха джити къараб. — Суратны уа ким этген эсе да кѐлай салмагъанды.

— Сурат салыргъа усталыгъынг бармыды?

— Огъай, алай а бир бирде кюрешуученме.

— Алай эсе, къабыргъа газетлени чыгъарыргъа болушургъа керексе. Мен смена башалыргъа келирме, бир кесек шахарда да айланырбыз.

Сергей Азретге башха тюрлю къарай эди. Ким биледи, комитетни секретарыны джаш тѐлюню ичинде уллу сыйы болгъаны ючюнмю, не да къайдам, Сергейча адамла кеслеринден кючлюге, ѐткюрге табынадыла, ол себебдеи, кече таб амал бла дженгил тутханына Азрет Сергейни кѐзюне дуняда эм залимчамы кѐрюнеди, огъесе джарыкълыгъы, ариу сѐзлюлюгю ючюнмю, къалай да болсун, аны не джаны бла да башхаладан онглугъа санай эди. Бююн цехни ишчилери кѐре тургъанлай, къа-

тына келиб аллай бирни сѣлешгени, айырыб тенгиге санаб иш бергени, хазна джаш аны бла кѣрюнторге кюймей туртъанлай, Азрет, сахарда да бирге айланайыкъ дегени, Сергейни кемсиз кѣууандырды. Ол, эследигизми дегенча, тѣгерегинде ишчилеге кѣз джетдириб, къатында станоклада ишлеген эки джашха да Азрет муну эт деб тилеб барады деб махтаныб, ишине джарашды.

Иш кюн бошалыргъа Азрет келди. Сергей эки сменаны арасында ол темирчиклени этиб кюреше эди.

— Бек сау бол, алапат этгенсе, — деб Азрет ол темир кесек битгенден сора, къолуна алды. Экиси да цехден чыкъдыла. Тютюн иче болурса, — деб Азрет анга папирос узатды.

— Табсам аракъыгъа да огъайым джокъду. Ол тютюнню къабындыра: — Сен а ичемисе аракъы?—деб сорду Сергей. Огъай, ичмейме, сен да ичме деб Азрет юретиб тебрерик болур деб тура эди. Алай а Азрет:

— Да нек ичмейме, ичеме, — деб джууаб этди, — байрамлада. Ма кѣрюрсе сеннге комсомол той этсек, къалай ичсем да. Эсирирча ичмезге керекди Мен да ёмюрде ичмегенме алай халек. Алай а сени тоюнгда эсирирге сѣз береме. Заводда эм ариу кызыны алабыз...

— Ариула уа бардыла. Артыкъсыз да бири.

— Къара анга, ол сагъатха кимге эсе да кёзю илиннгенди, — деб ышарды Азрет. — Энди кесинги суйдюрюр къайгъылы бол.

— Хо, сеннге бир да, аллай къыз мени сюемиди.

— Нек сора? Сен кесинги ариу тутсанг, ишингде джигер болсанг, суйгенни къой алай сюер. Бир аздан комсомолгъа да алырбыз.

Сергей уллу эс бёлюб тынгыласа да, ол биреуге джумдурукъ тутханын, бир къызгъа кёз къысханын, билмегенча этиб, тратварда сёлеше тургъан экеуленни бирин чынасы бла тюртуб озгъанын комитетни секретары эследи. Алай джукъ айтыргъа ашыкъмай эди. Нек десенг, Сергей аман этгенинден хапары джокъ эди. Сора Азрет айтхандан эсе, бир таб тюшген джерде ачыкъ мисал бла ангылатыр акъылда эди. Бир кесек баргъандан сора, келе тургъан къызны ызындан джетген джаш анга аууз джетдире озуб кетди.

— Ма быллайланы кёрюб болмайма, — деди Азрет, — озгъаннга аууз джетдире, джолда адамланы тюрте, кёз къыса айланганланы адамгъа санамазгъа керекди. Сени алай этген адетинг болмагъанына бек къууаныб турама, — ол кёзюню къыйырын нёгерине джетдир-

ди. Сергей эрнин къабыб келе эди. Экиси да паркга келиб, тапчанчыкъгъа олтурдула.

— Бу паркны шахарны джаш тѣлюсю ыйых кюн сайын джюрюб, хакъсыз ишлегендиле. Ма ол бизни заводдан Ахматны къабырыды. Паркны ишлеуде алчыланы бири эди..

— Не болуб ёлгенди? — деб сорду Сергей.

— Къыш чана бла уча барыб кѣлге кетген сабийни къутхарыб, кеси чыгъалмай алайда ёлген эди. Аны ёмюрю адамлагъа игилик этиб озгъанды. Ол себебден кеси ишлеген паркда асыраргъа тыйыншлы кѣрген эдиле. Адамны этген ишине, адамлыгъына кѣре сый бериледи. Хар терекни салкъынына олтургъан адам Ахматха, дагъыда башха паркны ишлеб, быллай терекле ёсдюргенлеге бюсюреу этедиле.

— Ахмат керти ётюр джаш кѣреем, алан, не? Аллай джигитлени бек сюеме..

— Керек джерде джашланы къайсысы да артха турлукъ тюлдюле, бири бири ючюн жанларын берликдиле. Тенг тута билирге керекди,— Азрет сагъатына къарады да:— Алан, сен алкъын ауузланмагъан шойса. Кел мен бир кесек ашырайым...

...Арадан талай кюн озду. Сергейни ишге жангы келген сагъатындан эсе халиси къуллугъу да иги болду. Цехде къабыргъа газетни

суратларын салыргъа бегитдиле. Къайдан билген эсе да Сергейни гитара сокъгъанын, джырлагъанын Валя эштиб, къоймай художество самодетельностха къошду. Ол кёзюуде Сергей Элла деб ишчи къызны суйгени белгили болгъан эди. Элла да иги джырлагъанланы бири эди. Биринчи кюн репетициягъа Валя элтсе да экинчи Элла анда болгъаны себебли, заводну клубуна башхаладан алгъын Сергей бара эди. Бир кюн Азрет:

— Сен биргесине ишлейсе, Сергейни кесин джюрютюую къалайды, — деб сорду Валягъа.

— Бек игиди. Ишни эбине тюшюб барады, джамагъат къуллукъгъа къатышады. Халиси уа бу алгъыннгы Сергейди деб танымазча иги джанына тюрленгенди, — деди Валя.

— Заводдан тышында уа?

— Аны уа билмейме.

— Аны билмегенибиз бек аманды, Валя, — деди Азрет. — Мен юч ингирни шахарда биргесине айланнган эдим. Андан сора башха ишледен бошамадым. Сен да заводдан тышында кёзюуде къараууллукъ этерге билмегенсе. Мен эшитген хапаргъа кёре, тышында кесин джюрютюую къолай тюлдю. Андан сора ол бир кюн юйюне кирген эдим да, джашауун джа-

ратмадым. Тамбла солуу кюнюбюзде бир он адам барыб, юйюне ремонт этерге керекди. Анасын иги адамгъа санаялмадым. Ол фабрикада ишлейди. Ары телефон бла сѣлешиб анга да кѣз-кѣулакъ бола туругъуз деб тилегенме.

— Тамбла келигиз деб айтайым, талай адамгъа юйге ремонт этген иш тюлдю, — деди Валя. — Ишден сора анга къараууллукъ этиу деген... къайдам билмейме.

— Сен бюгюн ингирде аны бла бирге шахарда айланыргъа керексе, Валя, — деб анга джити къарады Азрет, — суйсенг киногъа, суйсенг тебсеулеге бар, — аны бла бол. Сора цехден талай ышаннган къызынга айт да, ала да бирер кере Сергей бла шахарда кѣрюнюб терс атламын эскерте барырча эт.

— Да неди амал, алай керек эсе, тюзю быллай борч саллыкъса деб турмай эдим, — деб ышара, Валя ишине кетди.

...Валя танцаплощадканы къатына да джетгинчи, арлакъда терекни тюбюнде эки тенги бла сюелген Сергейни эследи. Валя аллына атлаб аны чакъырды. Ол къыз таба тебрегенинде, тенглерини бири: «Дженгил къайт!» — деб къычырды, экинчиси да: «Хурджунунгдагъын бери узатырса, кесинг келмесенг да хата джокъду», — деб кюлдю. Къатына джууукъ

келгенинде, Сергейни хурджунунда аракы шышасы болганын сезди.

— Бир эки тепсермек деб чакыргъанма...

— Суйгенинг эслеб...

— Аны ючюн кьоркъма,— деб ышарды Валя.

— Алай эсе, бу джашланы арлакъ ашырыб джетейим, — деб, Сергей ары къарагъанында, ала къатына келиб тура эдиле. Валя не этгенин да толу билмегенлей, Сергейни хурджунунда шышаны алыб джашланы бирине узатды да, аны кьолтугъундан кириб:

— Кел, энди, — деб, той таба алыб тебреди. Ол джашла не айтыргъа да билмей, ауузлары ачылыб къалдыла.

— Мени бла тепсеген сеннге сыйсызлыкъ тюлмюдю? — деб сорду Сергей, тепсей туруб,

— Нек сора?

— Да къайдам, меннге аманса дейдиле...

— Неден да алгъа сен мени ишчи тенгимсе. Уялгъанны кьой, мен таныгъанла былайда кёб болсала да бирге тепсерге суйюб сени чакыргъанма...

— Сау бол, кёлюнг бла айта эсенг, — деди Сергей. Бир тепсеу бошалыб, хар ким джоппу-джоппу болуб ушакъгъа кызыдыла.

— Башха кызла уа къайдадыла?

— Кимни излей эдинг, — деб ышарды Валя, — ачыкъ айтсанг...

— Огъай, алай кесим, — тепсеу дагъыда башланды. Валя бла Сергей бирге буруладыла.

— Кёзюнг къарагъан бар эсе, меннге билдириб къой...

— Сау бол, Валя. Алай а меничаны... къайдам, не айтсанг да атым аманнга чыкъгъанды да...

— Огъай, бусагъатда атынг игиге чыкъгъанды, алай а бир къауум тенгледен джалларгъа, аракъыны унутургъа керексе. Тюнене: «Ол аламат джашдан, къаты бла озгъанымда, аракъы ийис урду, — деген эди Элла.

— Да ол мени тюнене къайда кёргенди? — деб сескекли болуб сорду Сергей.

— Кёрюрге излеген кёреди. Ол огъай эсенг, адамлагъа аууз джетдиргенинги да эшитгенди. — Бу кёзюуде тепсей тургъан джашланы бири эслемей джауоруну бла Валяны тюртдю да, ол сагъатлай огъуна: «Кечигиз!», — деди.

— Хамхотунга берирме да кёрюрге кечигизни, хайыуан, — деб Сергей хыршыланды.

— Нек сёлешесе аллайла, эслемей тюртген эди, кеси да: «Кечигиз!» — деди сора...

— Ол мени ишим тюлдю. Аны кьой, сеннге кьынгыр кьараб кёрсюнчю биреу...

— Огъай, сен терссе, бу джолдан сора алай эте турма. Сора, сен тюртюб, аууз да джетдириб, кёч да демей кетесе да,—Сергей, джукь да айтмай, кьызарыб, бир джанына кьарады.

— Кел, шахарда бир эки айланайыкь, — деди Валя. Экиси да бир-бири кьолларындан гутуб, паркдан чыкьдыла.

— Мен кёб затны ангылаялмагъанымы билеме, алай а ангыларгъа кюреширикме, — бир кесек баргъандан сора: — Элланы юсюнден сёлеше тура эдик...

— Хо, да айтдым эшитгеними. Кеси да иги кьызды да, не? Сүйсенг а сюерчады...

— Аны менден онглу кёбле сие болурла.

— Нек сенден онглу боладыла, — деди Валя, — киногъа чакъыр бир кьарамай...

— Огъай, Валя, базмайма...

— Ой, сени огъесе. Бу юч-тёрт кюнде ючюбюз да киногъа барырбыз. Алай а кесинги бек ариу тут. Энди мени юйге ашыр, Серёжа...

Ийых кюн Сергей орнундан туруб кьараргъанында, Азрет, Валя дагъыда цехден талай адам арбазгъа кириб келе эдиле.

— Кьонакь аламыса? — деб кычырды Азрет, сора нек келгенлерин айтды. Сергей

асыры сейирсингенден, асыры джюреги разы болгъандан не айтыргъа билмей тургъанлай, ала ишлеб башладыла. Кюнортагъа, юйге къолларындан келгенича ремонт да этиб, къазылмай тургъан бир кесек гардош бачхаларыны битимин да джыйыб кетдиле. Ол кюнден сора Сергей цехде ишчилени барын да Азрет бла Валяча сыйларын кёре башлады.

Бир ингирде заводну дружинниклери шахарда къараууллукъну бардырыргъа чыгъаргъа джыйыла тургъанлай, Сергей алайгъа келди. Валя бла Элла да башхаладача билеклерине къызыл бусхулчукъла байлаб сюеле эдиле. Валя аны чакъырды.

— Айыб тюмюдю, биз шахарда тынчлыкъны сакълаб кюреше, сен а?..

— Да манга чыртда киши джукъ айтмагъанды.

— Алай эсе, бюгюнден ары дружинниксе, — Валя къайдан эсе да къызыл бусхулчукъ да табыб, аны билегине байлады. Кече сагъат онекиге дери Валя бла Элла къатыш айланды. Эллагъа джигитлигин кёргюзюр ючюмю, не да эсиргенлени юйлерине, милициягъа ташыгъанны оюнгамы санады, огъесе дружинникни уллу сыйы болгъанынмы ангылады, къалай да болсун, ол ингирден сора хар къуру да

заводну, цехни дружинник командасы тебресе, Сергей да кьошулуучан эди. Не джашырыу, алгъы бурун эки-юч ичген адамгъа иги огъунакъ къатылды, алай а джашла дружинникни кесин къалай джюрютюрге кереклисин айыртханларында ол тюз атлай тебреди.

Талай айдан сора Сергей экзаменин дже-тишимли бергенинде, дядя Коля:

— Серёжа, бел къатдыр, джууаблы ишди. Билмегенинг болса, соргъанлай тур, биягъыналай юретирикме, — деб шекиртни къолун кысыб, бу станокда кьоюб, кеси башхагъа кечдю.

Сергей бу станокну ышаныб бергенлерине кьууанса да, баджаралырмамы деб сагъышлы болду. Сора иги кесек заманны биргесине ишлеген огъурлу къартдан айырыллыгъы да келмей эди. Не келсин, адет алай болгъаны себебли, кеси ишлеб тебреди. Ол ингирде Азрет бла цехни тамадасы дагъыда талай адам дядя Коляны юйюнде Сергейни усталыкъ алгъанына вечер этдиле. Тенглерини бу эс бёлгенлери джашны уллу кьууандырды.

Кеси ишлеб тебрегенинде, ал кёзюуде чоту къолай тюл эди. Хар кимни этген ишине кёре хакъ берилди. Сергей планын толтуралмагъаны себебли, ачха алыуу аз болду. Аны

ючюнмю эди, не да башха бир сагъышымы бар эди, Сергейни мыдах айланнганын эслеб тенглери не болгъанды деб талай кере сордула. Алай а сизге алай кёрюнеди деген болмаса, ол тюз джууаб бермеди. Тартыныб айтмагъанын сезиб, Валя сессияда болгъаны себбли, Азретге билдирдиле. Экинчи кюнюнде огъунакыгъа аны анасы ауруб джатханлы айдан артыкъ болгъаны, ачха джетишмегени ачыкъланды. Азрет Иван Владимировични да алыб завкомгъа барыб сёлешди. Завкомну председатели Сергей профсоюзгъа алыгъыз деб заявление бергенли кёб болмагъанын, сора алкын членге алыб да бошамагъанлай ачха берген тюз болмагъанын айтса да, комитетни талай адамы бла сёлешиб, 50 сом бердиле. Ол ингирде Сергей Азретге кирди да, эрлей шиндикге олтуруб бетин эки къолу бла джабды.

— Не болгъанды? — деб сескекли ёрге туруб аны къатына джетди Азрет.

— Мен адам тюлме, Азрет, хайыуанма, — деди Сергей, ненча кере джаныгъызны кыйнадым. Сиз кыстаб иймей тёздюгюз, юретдигиз, болушдугъуз. Мен а бюгюнюм, бюгечем да... — андан ары джукъ айтмай къолун силкди да сора: — сизнича алапат адамланы бы-

лайгъа келгинчи бир джерде да кәрмегенме. Сизни игилигигизни, кыйыныгъызны кыйтаралырмамы... Абай Қъунанбаевни: «Қъолумдан келсе, тюзелмезлик адам болады дегенни тилин кесиб алыр эдим» деген сөзлери Азретни эсине тюздюле. Аны аллында энди джашауну джолуна тюзген керти совет адам олтура эди.

— Тенгим, сен да бек иги адамса, — деб аны имбашына къолун салды.

— Керти да алай эсе, мени комсомолгъа ал, — деб, кезлерин сюрте, Азретни бетине къарады Сергей. — Комсомолну юсюнден Валя бла Элла кёб хапар айтхандыла, башхаладан да эшитгенме. Мен да комсомолчу болургъа сюеме.

— Мен огъай демейме, — деди Азрет, бир кесек сагъыш этиб, — алгъа цехде алыргъа керекдиле. Валя келе эсе, аны бла сөлеш. Мен а сеннге керти да ышаннганымы билдире, рекомендация берирме...

Сергей цехни коллективини уллу болушлугъу бла ишни эбине тюзюб планын толтура башлады. Кёб турмай, аны комсомолгъа членнге алдыла. Арадан талай ай озгъандан сора аны аскер кзуллукугъа алыр заман джетди. Сергей бла дагъыда цехден юч джаш кете эди-

ле. Коллектив аланы ашыргъан кюн эртден-бла кьууанч джыйылыу этди. Чыгъыб сѣлешгенле джашланы джуртубузну бу уллу ышанмакълыгъы бла алгъышладыла, саулукъ, эсенлик тиледиле, аскер кьуллукъну иги тындырырларын изледиле, андан кьайтхандан сора биягъы ишигизге джарашырсыз дедиле. Джыйылыуну аягъында Сергей кьолун кѣлтюрюб, тамададан сѣз алды.

— Неден да алгъа, терс атламла этиб кьыйнагъанымы кечеригизни тилейме, — деди ол, — мени адам этген сизсиз, сау болугъуз, игилигизни ёмюрде унутурукъ тюлме. Къайда да сизни сыйыгъызны мийикге тутуб джюрюрге мен сѣз береме. Аскер кьуллукъдан сора бери кьайытыб, кесими биягъы ишиме келиб джарашырыкъма.

Цехни коллективи аланы той-оюн этиб аскерге ашырды. Сергей Азретге, Эллагъа дагъыда башха тенглерине дженгил-дженгил письмо ийиб турду. Была да заводну ишини барыуну юсюнден хапар джаздыла. Элла Сергейден келген письмону асыры ашыгъыб ачханын кѣрген адам бу экиси бир бирине башха затны юсюнден да джазгъанларын сезерикди. Кѣб болмай, Сергей кьуллукъ этген аскер комсомол организацияны секретары Карповичден

заводну комсомол комитетине быллай письмо келгенди: «Сергей частда юлгюлю комсомолчуланы бириди. Ол тутушдан эришиуледен частны сыйын кёб кере сакълагъанды. Художество самодеятельностха кёшулады. Аскер кьул-лукъчуну айырмасыды».

**МЕНИ
КЕНЧЕ-
ГИМ**

АДАМЛА БИРЕР ТЮР-
лю болгъанларыча, кён-
чеклери да бирер тюрлю
боладыла. Сёз ючюн, кён-
чеклени бир къаууму кюн-
де къатхан мессилеча тар
болуб, джашла бек къый-
налыб киедиле. Тюзю, бу
тукъум кёнчеклени кий-
мей амалынг джокъду деб
аланы киши къысмайды,
алай а кёнчек этинги бек
къабханы, къыш кёзюуде
сууукъ иймегени, къумач-
ны аз къорагъаны себеб-
ли, кийген бла тешген са-
гъатда бир аз къыйнал-
сала да, бу кёнчекле кёб-
лени джюрегине джарай-
дыла. Башха тюрлю кён-
чеклени мени суратчы те-
нгим Укъур улу къагъыт-
да салса, кепге джангы
урулгъан кийиз бёркге
ушатырыкъ эди. Аны айт-
ханым, бу кёнчеклени то-
бугъу тар болуб бучхакъ-

лары кенг боладыла. Быллай кенгбучхакъ, тартобукъ узун кенчекле аякъларынгы саулай джабыб, аякъ кийимсиз болсанг да киши эсле-мезча этедиле. Андан сора да, джай кезюуде ол кенг бучхакъладан аяз аслам киреди да, тер-летмейди. Эм игиси уа: бир джери джылтыр-са, бучхагъындан алыб джамаргъа боллукъса. Дагъыда бардыла башха тюрлю модала, ала кюнден-кюннге аслам бола, джангыра бара-дыла.

Бир къауумлагъа игиди, къаллай кенчек-ни суйселе аллайны алыб киедиле. Бу джаны бла мени чотум хырды. Къалай да болсун, мени юй бийчем мындан юч айны алгъа чыкъ-гъан, аллында эки, артында да эки кенделен салынган хурджунлары бла кеслери да бир-аз къысхаракъ кенчеклени суйгенди да, баш-ха моданы айтсанг, отдан келек киеди. Мен да къачмайма аллай кенчекден, не келсин, аны аузуу айтхан болмаса, кел барыб алайыкъ де-ген сёзю эшитмейме.

Атам хариб алыб берген кенчегим эски болгъанды. Аны юсюне байрам да джетиб келеди. Ол себебден бир кюн, эси къайры эсе да кетиб айтыб ийди эсе да билмейме: «Сеннге кенчек алайыкъ»,—деди юй бийчем. Мен, ау-зланнганы бла къолгъа джыяйым деб, тюкен-

леге барыргъа ёрге турдум, алай а излесенг тауда таш къуруйду дегенлей, ол биз излеген кёнчек табылмады.

— Бюгюн баш кюндю да аны ючюн джолубуз болмады, — деди юйге келгенибизден со-
ра, — тамбла, бирсикюн болса да алырбыз.

Бюгюн юй бийчем былай айтханлыкъгъа, озгъан кюнледе сынамындан аны тамбла баш-
ха тюрлю сёлеширигин биле эдим. Бара барыб ол ачхагъа не бир уллу таз, не да бир кострюль алыб келликди. Сауутланы кёблюгюнден хар атлагъаным сайын алагъа абынама, алай а юй бийчеме аз кёрюнюб, хар шахаргъа чык-
гъаны сайын бир затны кёлтюрюб келеди. Сени сауутларынгдан эркин атлаялмайма, ал-
лахны къулу эсенг, къой бу ташыб тургъаны-
нгы деб, ариулукъ бла талай кере айтханма,
къулагъына джел къакъгъанча да болмагъан-
ды. Бир джолда уа, китабла тургъан шкафымы
башында тизилген табакъланы бири китаб
алама деб ийилгенлей, тюшюб башыма тий-
генинде, кёзлерими къарангы этдирди. Ачы-
гъаным бла джюрегиме ёхтемлик тууб, юй
бийчеме джандым. Ол менден кючлюрек къа-
быныб, кастрюлланы бир бирине уруб зынгыр-
латыб тебрегенинде, энтда муну дауурундан
хоншубуз юй управлениюе тарыгъыр деб къор-

къуб, кесингден тели бла кюрешме деген айтыуну тюзге санаб-къымсыз болдум. Муну барын да айтханым: юйюмде болум бла сизни шагърей эте турама.

...Алайды да, кёнчек табмай юйге джыйылдыкъ. Мен заманны оздурмай, юй бийчем кёнчек алыргъа деген ачхачыгъын хурджунга урур къайгъыгъа кирдим. Мен умут этгенча боллукъду деб джети джукълаб эсимде да джокъ эди, алай болса да, юй бийчем джангылыб:

— Да, ал, — деди, — не тас этсенг, не да биягъы Къоналий тенгинг бла ресторан таба джалласанг, энди джыл бу заманга дери бутунгда кёнчек бла айланлыкъса, — деб къошду. «Аны уа сен айтмасанг да билеме», — дедим ичимден, ачханы хурджунума сала.

Мен ич бёлмеге кириб, диваннга таяныб, китаб окъургъа джарашдым. Алай а тюрлю-тюрлю кёнчекле кёзюме кёрюнюб тургъан болмаса, не окъугъанымы ангыламай эдим. Болмагъанында китабны къоюб, кюзгюню аллына сюелиб, къаллай бетли кёнчек алсам джарашырыгъына сагъыш эте тебретим. Ахырында кёк кёнчекде тохтаб, ол акъыл бла орунга джатдым...

Эртденбла ёрге тургъанлай, хурджунума

тийиб кёрдюм, — ачхам тура эди. Ол кёзюуде эсеме бир зат тюшюб, санларым бирден джызылдадыла. Къызчыкъ хоншубузну сабийлеринде бир уллу гинджи кёрюб, меннге да аллай алыгъыз деб азаб бериб тура эди. Мени насыбыма ол юй бийчеми эсине келген болмаз. Къызчыкъ уяна келиб, гинджи десе, ачха къолумдан таярыгъына не ишек.

— Ишге кетдим, — деб эшик таба айландым.

— Тохта, джукъ ашай бар, тюнене эртденблагъы какны джылыта турама, — деди юй бийчем, керосинканы таууш этдириб, уллуракъ джандыра.

— Не эсе да ашарым келмейди, — деб, къарным марш согъа тургъанлай, ызымдан биреу сюргенча, орамгъа чабыб чыкъдым. Почтаны аллында телефон будкадан тамадабызгъа «къыйын ауругъанымы» айтыб, Нарсанагъа кетерге автостанция таба «тёнгереди»...

Бир абынган минг сюрюнеди дегенлей, уллу Нарсанада тюкенлеге айланыб, кесим излегенча кёнчек табмадым. Фабрикалагъа да аллахны амаын къуя, эки метр кёк къумачны алыб ызыма айландым...

— Къайда кёнчегинг?—деб хыныракъ сорду юй бийчем, мен босагъадан киргинчи. Къор-

къаракъ да болуб, къолларым къалтырай, газетге чырмалгъан къумачны столгъа салдым.

— Кёнчек табмагъанымда, муну алдым, -- дедим.

— Сен баджаргъан ишни юйю къурусун, -- деди юй бийчем, сора къумачны ары бери айландырыб къарады да:

— Хо-хо-, боллукъду, — деб биягъы газетге чырмады. Экибиз бир бирибизни таныгъанлы, мен этген сатыугъа игиди деб буду эшитгеним. Не джашырыу, башым кёкге джетгенча болдум. Бу кёзюуде юй бийчем:

— Меннге юбка этиб къойсакъ да боллукъэди, -- дегенинде, бутларым къыйылыб, столну къыйырындан тута, шиндикге олтурдум. Ишни аягъы не бла бошаллыгъын ким биледи, насыха хоншу тиширыу юй бийчеми чакъырыб кетди да, мен да къумачымы къолтукъгъа уруб, базарны къатында ателье таба чабдым. Анда заказ алычу (ательени тамадасы да кесиди), адам ортасына келген ариу тиширыу (атына да Шура дей эдиле) меннге бек джарыкъ тюбеди. Нек келгеними айтханымда, дженгил огъунакъ къагъытланы джарашдырды, Сослан деб бир базыкъ кишини чакъырыб, (ол мастер эди) бутларымы узунлугъун, базыкълыгъын ёлчетди, къайсы модада этиллигини юсюнден

келишдик. «Да байрамгъа битдирликбиз»,— дедиле. Мен аякъ тубюмде чѣб сынмай мастерскойдан чыкъдым.

Арадан талай кюн озду. Ол кѣзюуню ичинде орамдан кѣрген эркишилери ми барыны да кѣнчеклерине кѣзюмю кыйырын джетдире турдум, алай а, мени кѣнчегим аланы барындан да алапат боллугъуна ишегим болмагъаны себебли, уялмай-тартынмай адамла быланы къалай кийиб айланадыла деб ичимден кюле эдим...

Кѣнчегинги джурунларын бир бирине джалгъагъандан сора кел да кийиб кѣрюрсе деген болджаллары джетерин бек ашыгъыб сакълай эдим. Аны бла бирге бир зат джюрегиме ийнеча чанчылыб тургъаны себебли, ол кюн джетеди деб да къоркъгъаным кзурумай эди. Ол зат а биягъы юй бийчем эди. Билмейме агъачны кыйынлысы тирменнге къакъгыч дегенлей, мени насыбыма кѣреми тубегенди быллай тиширыу, огъесе тиширыуланы барыдамы алайдыла. къалай да болсун, биз бир хауаны солугъанлы бери аякъларыма кишен салыннгандан башхам джокъду. Бир джерде джарым сагъатны кечирек къалыб келсем, эшикни ачханлай юй бийчемден Минги-

Таудан ургъанча бир сууукъ аяз бетиме урады. Бир чакъырылгъан джерге аны алмай барыб а бир кѳрчю, анангдан джигит туугъанса да. Аллай кѳзюуде, эм алгъын адам улдуниягъа джаратылгъанлы бери тилде джюрюген аман сѳзлени барын юсюме къуяды, андан сора эркишиле бла тиширыула, тенг болгъанларын, сайлаулары кѳзюуюнде бирча чѳб атханларын, кѳб тиширыула, сѳз ючюн Терешкова Валя, Надежда Пучковская, Байрамукъланы Халимат дагъыда бирсиле эркишиледен да магъаналы ишлени баджаргъанларыны юсюнден талай сагъатны лекция окъуйду. Бу затланы барын да мен бек иги билеме. Алгъын босагъадан тышына атласам, аны биргеме алыб да джюрюгенме. Аллай кѳзюуледе къарт джаш да болсун, бир тиширыу меннге джити къараб эслесе, отдан кѳлек кийиб, бир ыйыкъны кече кюн да ол сеннге нек джити къарады, тосунг болур эди деб соруу алыб тургъанды. Быланы барын да сынай, кѳре, чеге келгенме. Бу арт джыллада уа энгда бир адам чыдамазча халини табханды. Ол да педи десенг, анга сормай биргенге элтмей, папиросладан сора джукъ алсанг, джашау бермейди. Ол кюн къоркъгъаным бла анга джукъ айтмай къумачны элтгенме да, энди кѳнчекки

не гитче да бир затчыгъы юй бийчем ушатма-
гъанча болса, юйден абрек кетгенден башха
мадар билмейме. Къоркъууум дегенимда аны
ючюндю...

Заман джетгенинде, айтылгъан онбир са-
гъатда ательеге бардым. Шура джокъ, аны
шиндигинде бир уллу къолан киштик олту-
руб тура. Ол меннге къарагъанны къой, кёзле-
рин да ачмады. Коридор бла кийим тигиучю
тиширыуланы бири озуб бара эди. Анга тама-
даларын излегеними айтдым.

— Нек керекди? — деб сорду ол тиширыу
къатыма джууукъ келиб. Мен ишими айтха-
нымда:

— Табсыз кёзюуде келдигиз,—деди. Айт-
мазгъа керек эдим, алай болса да, сени кёз-
лерингден иги адам болгъанынгы таныгъанма
да ичингде къалыр деб айтама, бусагъатда
дауурсуз кетиб къал да тамбла келирсе...

— Мени дауур этер къайгъым джокъду,
бюгюн сагъат онбирде кел деген эдиле да...

— Сен а этмез эдинг дауур, Шурагъа
ишинги айтсанг, сернекча джанарыкъды. Бю-
гюн эри бла урушуб келгенди да, болгъанны
башын тюбуне айландырады. Экеуленнге вы-
говор бергенди. Тебген кюнюнде бизни бла

къалмай, ма былай, сенича келгенлеге да исси къабдырады.

Бу кёзюуде бёлмелени биринден тамада тиширыуну къычыргъаны экеуленни да къычырыкъ этиб джылагъан тауушлары къулагъыма келди.

— Да, мен барайым, ансы... Сен да кет, иги джаш, юйюнге, — деб ол тишырыу бу сёзлени айтыб, дауур, джылау чыкъгъан бёлмеге башын атды.

Мен не айтыргъа, не этерге да билмей армау болуб, бир кесек сюелдим. Ол ариу къанлы къыз джукъ билмесе, меннге джаны аурумаса, быллай оноу этмезлигин ангылаб, кетерге эшик таба айландым. Тюз ол сагъатда мени кёнчегими бичген Сослан, терин да дженги бла сюрте, бир бёлмеден чабыб чыгъыб, кёкюреги бла сол имбашыма уруб, мени хойнухча бурду. Мен эс ташламай узалыб, аны дженгинден тутуб:

— Кенчегими ёлчелеймисе? — деб ачыуланым сордум.

— Тамбла, тамбла келирсе! — деб дженгин да менден ычхындырыб, коридорну энишге айланды. Сосланны «хо, сени кёнчегинг къайгъылыма» деген сёзлери къулагъыма келди.

Экинчи кюнюнде кюлан фуражкамь да сермеб кийим такъгъычдан алыб, эрлей башыма къаблаб, ашыгъыш ательеге тебрегенлейиме, тамадам:

— Алкъын кюн орта болмагъанды, къайры бараса? — деди хыныракъ.

Мен амалсыз бир джетиб къайтырыкъ джерим болгъанын, джарым сагъатдан келиримни айтханымда:

— Тюнене да алай айтыб кетген эдинг, — деб кёзлерин джандырды. — Бу ишди, иш, ашгыларгъа керексе. Профсоюзну члени болманг билмейсе дер эдим.

Сора мен джунчуяракъ да болуб джерге къарагъанымда:

— Хо-хо, энди ёрге тургъанынгдан ары бар, алай а джарым сагъатдан кёбге къалма. Мени атамь къарнашыны келинини ёге анасыны анасы ёлгенди, бюгюн экибиз да аны асыраргъа бармасакъ чыртда боллукъ тюлдю, аны унутма.

Мен ичимден «ким да ёледи сен бир хомпачха къонмайса, къарт къабанча, тургъан болмаса», — дей, кабинетден чыгъыб энишге айландым.

Бюгюн да Шура эри бла урушуб келгенден аллах сакъласын деб ол эди «тилегим». Къор-

къа-къоркъа, тамада тиширыуну кабинетини эшигин ачдым. Ол кеси джангыз олтуруб, пеге эсе да къарнындан тутуб, башын эки джанына атыб кюле эди. Мен саламлашдым. Шура кюле тургъанлай башын силкиб, саламымы алгъанын билдирди да, къатында шиндикни кѣргюздю. Мен олтурдум. Аны столунда «Крокодил» журналны мындан юч джылны алгъа чыкъгъан бир номерини бешинчи бетни ачылыб тура эди.

— Бир къудурет статьяды, — деди ол, кюлгенин кючден тыйыб, — сеннге да скъуюм, тынгыла кесим да юч кере окъугъанма.

Мен «ашыгъама» дерге ауузуму ачханымы эслеб:

— Тохта, алгъы бурун тынгыла, артда джумушунгу айтырса, эри бла къатыныны юсюнден джазады. Ма былайы уа артыкъ да аламатды: «...Ингир ала бираз къулакъ от алыб келдим. Сора къатыны хант салгъанында, джаратмай эрнин-бурнун чюйюрдю. Қъатыны уа эри къайры эсе да къонакъгъа барыб, ичиб келгени ачыу болуб тургъаны бла табакъны алыб, эрине шууулдатды»... Аны да окъуй, Шура биягъынлай кюле эди. Мындан ары окъугъаны къулагъыма да кирмей эди. Сагъатымы стрелкасында эди кѣзлерим. Ол

хадауус да от тюшгенча чабыб барады. Тамадам берген джарым сагыат бошалгъанды. Мен а алкъын кёнчегими узакъдан къараб да кёрмегенме. Бу кёзюуде Шура столну джумдуругъу бла урду. Мен илгениб башымы кёлтиоргенимде, столда ручка джаны болгъан затча бир къарышны ёрге секириб, ызына тюшгенин эследим.

— Сизни барынга да алай этерге керекди,—деб къычырды ол, мен атасын ёлтюргенча, — ол заманда сиз аллахны, адамны да танырыкъсыз,—мен статьяны окъуб бошагъанын ангылаб, бек къууандым, аны къысхаракъ джазгъан адамгъа да бюсюреу этдим. Шура нек келгеними сорду. Айтдым. Ол мени алыб барыб, ичинде уллу кюзгюсю бла бир гитче юйчюкге джыйды да, кеси кёнчегими келтирирге кетди. Бир кесекден Сосланны да аллына сюрюб, къолунда да кёнчегим, Шура къайтды.

— Къайда кийиб бир кёрчю,—деди. Мен тиширыуну къатында ич кёнчек бла кёрююрге (аны да бир тобугъу джылтырыб эди) тартынсам да, эшда, адет былай болур деб, тешииб, джангы кёнчекни кийдим. Не джашырыу, ол мен бери келе кёзюме кёргюзгенча тюл эди. Итиу урулуб джарашханны къой, хур-

джунла салынмагъан, башы, аягы къайылмагъан эди. Шура бла Сослан тегерегиме айланыб, мени да ары-бери буруб бек сынаб къарадыла.

— Да энди тешерге боллукъса, — деди Сослан.

— Хар неси да кесинге ишленгенчады, тейри. Бир беш, алты кюнден келиб алыб кетерсе.

Мени сарытын а кенчекден аман иги да джукъ ангылаялмадым Тюзю джурунла бир-бирине джабышдырылыб, эки бут сыйынырча этилген болмаса, кенчек деб айтырча ткол эди, алай а мени андан не хапарым барды, устала игиди дедиле эсе, игиди. Мен ательеден чыгъыб ишлеген джерим таба айландым. Ол тамада айтхан джарым сагъат эртде озгъанды. Энтда кабинетни босагъасындан да атлагъынчы биягы тамадам профсоюзну члени болгъанымы эсиме саллыгына не сёз...

Дженгил келгеним себебли, къысха солуй, терими сюрте, ишлеген кабинетибизге кирдим. Тамада ары бла бери джюрюб полну узунлугъун кенглигин ёлчелей тура эди.

— Къатынынг телефон бла эки кере сени соргъан эди, — деди ол, бу джол профсоюз-

ну да сагъынмай. Алай айтханында, тѣнпе тюклерим ѳрге тургъанын сездим.

— Къолунгда ишлеген адамны къайда болгъанын билмеген сен къаллай тамадаса деб меннге да хыны этди. Бар ахырда да не болгъан эсе да бил, бир бек ачыуланнганча кѳрюне эди.

— Аны ачыуланмагъан кюню джокъду дедим ичимден, сора бусагъатда кесим джангыз кюйге барсам къаллай сѳзле эшитиригим эсиме тюшкенинде, джюрегим тамагъыма тыгъылгъанча болдум.

— Энди кюнорта да болады, — дедим тамадама. Кел, экибиз да бизге барайыкъ, сора ол ѳлгенни (тамадагъа къалай джууукъ джегенин унутхан эдим) бастырыгъа...

— Уртлар затчыкъ а табыллыкъмыды? — деб, сѳзюмю бѳле, ышарды ол.

— Джолда алырбыз, — дедим мен, кюй бийчеден джашырыб, костюмуму этегин сѳгюб ары салыб тикген беш сомума сол къолум бла тне.

Хар ким да алай эсе да билмейме, мени сарытын а, кюн булут болса, не джангур джауса, юсюмю бир тюрлю бир ауурлукъ басыб, адам-

ны мыдах этерча къайда болмагъан затла эсиме келиб муал болама. Аллай кѣзюуде тамадам къыджырагъаны, лоторея билетими бир номери джетмей «Москвич» машинаны къабалмай къалгъаным, ёмюрде кѣлюне джукъ джетмеген юй бийчеми ийнеча чанчылгъан сѣзлери, мындан талай джылланы алда эсириб дауур этиб, онбеш кюнню тутулуб чыкъгъаным, дагъыда джаным къыйналгъан кюнле кѣз аллымдан озуб мындан ары да къуру быллай затлагъа тюбеб барлыкъса дегенча бир таууш къулагъыма келиб, шайтанлы адамча кеси аллыма илгенеме. Кѣк чууакъ болуб, кюнню алтын нюрлери къашха бола тебреген башымы сыласала уа, мени ол биягъындагъы адамды деб киши танымаз. Быллай кюнледе къуру джюрегим къууанган кѣзюуле эсиме тюшедиле. Сѣз ючюн, биринчи суюгеним Света бла абезекге баргъаным, атам хариб ма бусагъатда мени юсюмде эски болуб тургъан костюмну алыб келгени, мындан алда орамда бир кюмюш сом табханым, Доммайгъа баргъанымда, тешиниб кюнде кыза тургъан ариу кызыланы кѣргеним (андан бери хаман барлыгъым келгенлей турады), былача иги затла хаман тѣгерегимден алыб, къанатла битиб, мийик кѣкге учаргъа тебрегенча болама...

Сол кьолум бла чачымы бир джанына сылай, Джабаланы Ибрагимни «Ариуум» деген джырын да мурулдай, кьатым бла озгъан тиширыулары инчиклерине кёзюмю кыйырын джетдире, алай а талай минутдан ательеге джетиб кёнчегими киерим эсимден кетмегенлей, ашыгъыб барама. Ол огъай эсенг, кёнчекге атаб бир назму этсем деб кёлюме келеди. Джюрекде уллу кьууанчлыкъ болса, ала кеслери алларына аууузунга келиб кьаладыла. Ма, кёнчек-чёрчек, кёнчек-кёлек, кёнчек-элек, кёнчек-челек. Мындан алда суймекликни юсюнден бир назму джазыб редакциягъа ийгенимде:—Рифмаларынг кьуру этимледиле, ол себебден чыгъаралмайбыз, — деб джууаб ийген эдиле. Бу рифмалагъа уа бир сёз табыб кёрсюнле...

Мен ательеге кирген сагъатда, билген аллахды, дуняны башында менден насыблы адам болмаз эди. Ательени тамадасы меннге бек жарыкъ тюбеди.

— Сослан командировкагъа кетгенди, алай болса да кёнчегинг битген болур эди дейме, — деб, мени да коридорда кьоюб, бир бёлмеге кирди. Къайдан чыкъды эсе да ол алгъыннгы, Шураны эри бла урушханын айтхан кьызчыкъ, кьатыма табылды.

— Сослан бир джары да кетмегенди, тю-
нене ингирде ичгенди да бююн башы ауруб
ишге келмей къалгъанды, — деб шыбырдаб
къатымдан джаллады. Мени кёнчегими бит-
дирген эсе ёмюрю башы ауруб турмаса андан
аллахны алдагъан джокъду, дедим ичимден,
сора Шура кёнчегими алыб келгенин эслеб,
уллу кюзгю болгъан бёлмеге кирдим.

— Сол бучхагъы онгундан къысхады, —
дедим кийиб кёргенлей.

— Алай болургъа мадар джокъду, Сослан
ёмюрте да этерик тюлдю алай, — деб Шура
мени тегерек буруб къарады, сора: — тоба,
къысха огъунакъ болур дейме. Тохта, сен эки
бутунгу узунлугъун башха-башха ёлчелеб
кёргенмисе?

— Огъай, нек сордунг?

— Аланы бири биринден къысха эсе уа...

— Да башха кёнчекле тенг бола эдиле
да, — деб акгыллы сёлешдим. Тюзю, керти да
алай болурму — деб джюрегим чанчды.

— Билмейме, тоба, билмейме. Да онг буч-
хагъынгдан бир кесекчик кесербиз, теш. Энди
бир он кюнден келирсе...

— Бусагъатда кесигиз, сакълайым, ансы
беш кюнден байрамды...

— Айхай, сени кёнчегингден башха ишибиз

болмаса уа. Байрамдан сора да киерсе, адам айтханны эт да он кюнден кел...

Мен джаш заманда бир кызычык алайда тюбеширбиз деб кыбырланы кыатын айтыб, ол келмей, мен да эки сагыатны сакылагъан ингирим болмаса, бюгюнча кыйналмагъан эдим. Алай а неди амал, джукъ айтсам, джыйырма кюнден келирсе деб кыояр деб кыоркыуб, эшеги ёлген таулуча, бурнум салыныб орамгъа чыкыдым. Эртде джарлыма, тёзерем, юй бийчеме бюгюн кёнчегими келтирликме дегенме да, сакылаб турлукъду. Болумну айтсанг, сени адамгъа санамайдыла, нек урушмадың, тарыгъыу китабха бир джукъ джаза келсенг а, деб, кече арагъа дери эгеулерикиди. Аны юсюне бюгюн ахыр кере кетеме ишден эртдерек деб, ант этиб, тамадамдан алай ычхынганма. Ол айтылгъан он кюннге сау джетсем, не сылтау бла кетерикме. Кёнчегими алыргъа. Бу сагышланы бары да башымда кыазан кыайната, келе тургъанлайыма, бир джылы келген адамы бутларына кёзюм джетиб, джолну арасында сир кыатдым. Тюз ол кёзюде от джукълатыучу кызыл машина джели бла мени тентирете, кыатымдан шуу деб озду. Джолну бир кыйырына джаллаб ол кишини кёнчегине энтда бир кере кёз джет-

дирдим. Аны эки энини бир бирине тигилген джери ашхын сохтача кьарта-кьарта болуб тура эдиле. Мени кёнчегимде да аллай кьар-тала бар эдиле, алай а ол кьысха бучхагьы-на эсим кетиб кьарталагьа акьыл бёлмеген эдим. Энди уа ол кёзюме кёрюнуб, джюреги-ми уллу тамыры чанчды. Мен кёб да сагьыш этмей, ызыма айландым. Нек десенг, бучхакь-ларымы тенг этгенден сора былайына да кьа-рагьыз десем, дагьыда бир айны эски кёнчек бла айланыргьа керек эдим. Ол кёзюуге уа байрам кьой кьурман да озарыкьды, мен а кьайын анамы кьолун тутаргьа барыргьа ке-рекме. Сора дагьыда ызыма кьайтаргьан зат, Шура бюгюн джарыкь эди. Ол кёзюучюкню хайырландыргьа керекди...

— Чыртда бу кабинетден кьачыб чыгьа-рыкь этдинг, — деди ол биягьында ышарыб тюбеген Шура, мен ауузуму да ачхынчы. Эп-ди уа неге келесе, биягьында аурутханынг азмыды. Мен болумну айтханымда, ол те-мир кьан алды.

— Сенде уят бармыды, огьесе былайда-гьылыны сабийгеми санайса. Кийиб кёрген са-гьатынгда айтсанг а, юйюнг кьурумагьан эсе...

— Да ол кемликлени мен кийген сагьатда

сен да кѣрген эдинг, — дедим хыны, андан ары тѣзелмей.

— Сени кѣнчегинг эсе, аллай затланы кесинг эслерге керексе, бир башха ишге кѣчмей эсем, къайда джарты келиб...

Шура уллу графинни башы бла суу ичди да, бетинден къаны къачыб, эшик таба атлады. Эшикге къолларындан эсе мийик кѣкюреги алгъа тийди. Ызына бурулуб да къарамай ол бир бѣлмеге кирди. Мен да коридоргъа чыкъдым. Шура чыкъды да къолунда кѣнчегими юсюме шууулдатды. Экибиз да кюзгю болгъан бѣлмечикге кирдик. Кийдим. Онг бутну бир эни тюз, бирси эни уа чыган къатынны хотасыча къарта-къарта болуб тура.

— Алай хаталы тюлдю, — деди Шура, — Аллайчыкъ ючюн аны буза айланлыкъ адам джокъду.

— Огъай, эрши боллукъду...

— Хо-хо, теш бери, — деди ол. Алай айтхандан сора эринлери къымылдагъандан: «Кесинг а бир бек ариуса да», — дегенин ангыладым.

— Бузарыкъ тюлбюз дедим, болду. Сангыраугъа эки азан дегенлей, къайтара да айтамы турлукъма. — Шура дагъыда нелени эсе да мурулдай, кетиб тебреди.

Мен не айтыргъа да билмей:

— Халкъ контрольда ишлеген къарнашы-
ма тарыгъырыкъма, иги этмесегиз, — дедим.
Ол къолун силкиб, ташайыб кетди. Мени бур-
нума ётдю. Ауузум от чагъа, коридоргъа чыкъ-
гъанлай: «Коммунист урунуу ючюн кюреше-
диле», — деб джазылгъан тёртгюл къалын
къанджал кесекни къабыргъагъа джабышыб
тургъанын эследим. Ол меннге бир уллу хата
этгенча, джыртыб, бери алыб ачыкъ терезеден
тышына шууулдатдым. Аны терезеден чыкъ-
гъаны бла мени джюрегиме бир къоркъуу кир-
гени тенг болду. Тюнене милицияда ишлеген
бир тенгим эсиргенлени вытрезвительге джый-
ыуда планыбыз толмайды деб мыдах болуб
айлана эди. Мен джазыкъ эртденбла ол Хаш-
тар имансыз кёймагъанында, джюз грамм
аракъы ичген эдим. Энди къанджалчыкъ ба-
рыб биреуню башына тийген эсе, милиционер
джетиб менден аракъы ийис ургъанын сезсе,
эсириб эте айланады деб элтиб бир кечеге
«къонакъ» юйге джыярыкъды. Анда кече
къалгъанынг ючюн 12 сом, адебсизлик этге-
нинг ючюн 20 сом штраф, алагъа къошакъ-
гъа тамадангдан выговор, юй бийченгден а...
аны уа билмейме не этерин. Бу сагъышла та-
къыйкъагъа башыма келдиле, алай а асыры

къркъгъандан беш джылгъа къарт болгъан-
ча кърюндюм кеси кесиме. Бутларым къалты-
рай, келиб терезеден тышына къарадым. Къан-
джал кесек джолну ол джанына кѣзлеучюкню
къыйырына тюзюб тура эди. Кишиге сакъат-
лыкъ джетмегенине къууана ательеден чыкъ-
дым.

Атамы анасыны анасы мен сабий сагъатда
тейри эшик ачылгъан деб бир хапарны айтыу-
чан эди. Амма айтханнга кѣре, тейри эшик
аллахны нюзюрю бла ачылады. Ненча джыл-
дан, ненча айдан ачылгъанын ол билмей эди.
Амма тейри эшик ачылгъан сагъатда, аны би-
либ аллахдан не тилесенг да джашауда таба-
рынга ишексиз эди. Андан сора тейри эшик
ачылгъан кѣзюуде кеслери билмегенликге, хар-
адамны кѣлю джарыкъ, джюреги къууанчлы
болады. Ариу тюзюшюб тургъанла да къу-
чакъ, ийнакъ болуб тебрейдиле деучен эди.
Бу хапар эсимде къалгъаны ючюн болур эди,
юй бийчем кюлюб, ышарыб меннге ариу сѣ-
лешсе, эм иги тилеклени тилеб тебрейме. Нек
десенг, юй бийчем айдан-джылдан бир ачыкъ
болады да, ол тейри эшик ачылгъаны бла

кыысха байламлы болур деб акылым алайды. Не келсин, тилегим кябыл болду деб билмейме. Алай а юй бийчем анда-мында бир ингирни чыгыана сёзлени айтмай ашыргяны меннге не уллу тилегим кябыл болгъанданда багыалыды.

Ма бу ингирде юй бийчем тегерегиме урчукча айланыб тебрегенинде, баям тейри эшик ачылды деб талай иги тилек тилеб, сора ашаргя олтурдум. Не джаны бла да бусыгъатда ёмюрюмде эм кюуанчлы кёзюулени бири эди. Нек десенг, кече тюшюмде, кюндюз эсимде тургъан кенчегими бюгюн битдириб бергендиле. Аны кюмачын ательеге элтген кюнюмден тергесем, эки ай бла бир кюн болады. Алай а кенчек тамам кесим излегенча таб тигилгенди, ол кяйгылы кюнлени барын да унутдургъанды. Мен ингирде огъунакъ аны кийиб орамда бир кёрюнюб кяйтыргя тебрעדим, алай а юй бийчем унамады. Нек десенг, аны да эм кюуанчлы кюнлерини бири эди. Ол бюгюн талай замандан бери излеб табмай тургъан уллу джез тазгя тюкенде тюбеб кялыб кёлтюрюб келгенди.

— Эки джангы затны да алгъы бурун джууаргя керекди, — деди юй бийчем. Мен аны лексиконунда быллай сёзле болмаучан

эдиле да деб сейирсиниб кёзюне джити къара-
дым. Сора хоншу тиширыу бизге келгени сай-
ын: «Тюнене эрими шляпасын джуугъанбыз,
ма бусагъатда джашчыкъны польтосун дже-
нгил джылтырмасын деб бир шампанскийни
ачдыкъ», — къайдам быллай затланы айтыу-
чан эди, эшта мени юй бийчеми башына тюй-
релген болур эдиле ол сёзле.

— «Аллах-аллах» деб разылыгъымы билдир-
дим, аны тазындан эсе, аман джылдан бери
кюбюрдеп чыгъармай тургъан чекушканы бе-
ри алгъанына къууаныб.

Узун сёзю къысхасы, экибиз да олтуруб,
бир бирибизге кынгыр къарагъан болмай, ол
чекушканы да ичдик, кибернетиканы, атом
кючню юсюнден, Мопассанны джазгъанларыны
юсюнден да сёлешдик. Сора иги кызыб Къоч-
харланы Маратны «Бийсорпа» деген джырын
да джырладыкъ.

— Мени джукъум келгенди, — деди юй
бийчем, къолун имбашыма сала.

— Да бар да таян, мен Джаубаланы Ху-
сейни тюненеги газетде чыкъгъан фельетонун
окъуйум да, алай джатарма.

— Эслеб атларса, бир уянсам, экинчи
джукъалаймай къаллыкъма, — деб юй бийчем,
бийыл экинчи кере джаягъымдан уппа этиб,

бирси бѣлмеге кирди. Ол ары ташайгъанлай, хар кюн сайын да тейри эшик ачылыб турса не алапат боллукъ эди дей, ёрге туруб, газетге чырмалыб тургъан кѣнчегими къолума алдым да, дженгил огъунакъ кийдим. Къолларымы тѣрт хурджунума кѣзюу сала, джалан аякъ этиб, (аягъыма джукъ кийсем, пол таууш этиб, юй бийчем эшитир деб къоркъа эдим) ары-бери барама. Танг атарына бюгечеден бек ашыкъгъан болмам. Алай а стрелкасы былайда бегиб къалгъанча, сагъат атларгъа унамай эди. Юй бийчем джукълагъаны бла орамгъа чыгъыб, халкъны кѣзюн къаратыб къайтырыкъ эдим, не келсин, орамда адам джюрюген тохтагъан эди.

Орундукъну аллында шиндикге газет джайыб кѣнчегими аны юсюне салдым да, орнума джатдым. Диванда юй бийчеми хурулдагъанына хоншубузну ити юре эди...

Эртденбла уянганымда, кюн ёрге чыгъыб тура эди. Кѣнчегим шиндикни юсюнде, юй бийчем да тюш кѣре. Кече тансыкъ болуб чыкъгъаным бла кѣнчегимден кѣзюмю алалмай къарайма. Олсагъатдан къаллайла болгъанын билмейме, бир тюрлю сагъышла келиб тебретиле. Мен да аны кийиб орамда бара тургъанлай, бир сабий юсюме батмакъ сууну

чачса, къалай этерме. Ишлеген джеримде мерекеб тамызыб къойсам а. Не да ингирде юйге келе тургъанлай, бир аманлыкъчы аллымы алыб, дженгил огъуна кѣнчегинги тешиб бермесенг, кесиб къояма деб бычагъын чыгъарса уа, чот артыкъ да табсыз боллукъду. Башыма дагъыда къаллай сагъышла келгенин ким биледи. Насыбха, юй бийчем уяныб кийине тебреди да, эсим орнуна келди. Ол кѣзлерими ачыкъ болгъанын эслеб:

— Уянганынг не иги болду, пол джууулмагъанлы джарым ай болады. Ол ишни бир къолгъа ал къуллугъунга кетгинчи, мен да къабарыкъ хазырлайым, — деб от юйге чыкъды. Неде амал, эски кѣнчегими кийиб швабраны къолума алдым. Мен полну джуууб, андан сора ашаб, сакъал джюлюб (джангы кѣнчеге болгъан адамны сакъалы джетеб турса ушамайды) бошагъынчы, къабыргъада сагъатны гитче стрелкасы сегизге джетди...

Кѣнчегими кийиб, аякъ тубюмде чѣб сылмай, юйден чыкъдым. Ишге барыр заманым болса да, центрде бир эки ары бери айланыб халкъгъа кѣнчегими кѣргюзмей кеталмадым. Арбаздан чыкъгъанлай огъунакъ да адамла кѣнчегиме къараб тебредиле, алай а, сейир неди десенг, хар ким кѣнчегиме да, бетиме да

къараб кюлюб, не да ышарыб оза эдиле. Кёнчегиме сукълансала, джити къараб озгъан бол-маса, кюлмезге керекдиле. Башха затха кюле эселе уа?

Алай болгъанлыкъгъа меннге джууукълаш-ханлай, ышарыб тебрэйдиле. Не айтыргъа да билмей, кесим да хар ышаргъаннга ышара, кюлгеннге кынгыр къарай, центрге джетдим. Анда уа адам кёб болгъаны ючюн меннге джити къарагъан, кюлген, ышаргъан да аслам болду. Галай джаш а къалайгъа барсам, алайгъа барыб, артыкъсыз да харх боладыла. Эм алгъын шахаргъа бюгече бир ауруу кириб, халкъ бирден тайышхан болур деб кёлюме келди. Алай эсе, меннге да джугъуб шашаргъа тебрегенме деб сескекли болуб, тёрт джаныма къарадым. Хар кимни кёзю мени кёнчегиме чыракъ барыб, кеслери да юйюген кёй башлача, ышара тура эдиле. Бу ханнга джууаб тюлдю деб, бир ташаракъ джерге джаллаб, эс джыяр акъылда кёб этажлы бир юйню мюйюшюне айландым. Сора ызымдан келселе кёрмезле деб подвалгъа тюшген цемент джолчукъ бла энишге атладым. Подвалны эшигине сыртын тиреб, биреу чекушканы башы бла аракъы иче тура эди.

— Продан, — деди ол мени эслеб. — Кел,

джууукъ бол, эшта, сени да башынг ауруб пахмелится этер акъылда болурса.—Аны ойнай тургъан кёзлери кёнчегиме джетдиле. — Алан, Петр Первыйни заманындан къалгъан кёнчекни нек кийгенсе? — деб ышарды.

— Нек къалады Пётр Первыйни заманындан, бу джангы модады, — дедим, мен хыныракъ.

— Ха-ха-ха, джашаудан не бек артха къалгъанса, — ол чекушкадан энтда бир уртлаб, гырджын кесекни бурнуна тиреди да: — эки айны мындан алгъа кие эдиле быллай кёнчеклени, — деди.

— Эки ай деген а, ой, кёб заманды, бизни атом ёмюрде энди джангы мода джайылгъанды...

Ол дагъыда бир затланы айта эди, алай а мен халкъны нек кюлгенин ангылагъанымда, джюрегиме джетерге оноулаб, къабыргъадан тута, цемент тапхырланы бирине олтурдум.

1967 дж., январь—март.

БАШЛАРЫ

- 3 Юч ана
- 23 Тот герох
- 37 Эки суймеклик
- 68 Эки джашау
- 89 Мени кёнчегим

Аппаев Билял

Две любви

Рассказы

На карачаевском языке

120 стр. с иллюстр.

Редактор *Д. Х. Кубанов*

Художник

К.-М. М. Нурмагомедов

Художественный

редактор *М. П. Бертиник*

Технический

редактор *З. Т. Агирбова*

Корректор *Е. Е. Амакаева*

Сдано в набор 9-1-1968 г.
Подписано в печать 25-3-1968 г.
Формат 60x92 1/32
Печ. л. 3,7. Уч. изд. л. 3,15
Тираж 1000 экз. Заказ № 167.
ВУ 53086 Цена 11 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного
издательства, г. Черкесск, Ле-
нина 38, Карачаево-Черкесская
областная типография, г. Чер-
кесск, Первомайская, 47.

7-3-3

2-68

Багъасы 11 кап.

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВОНУ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЁЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК — 1968